

THE
RAGHUVAMSA

OF

KÂLIDÂSA

WITH

the Commentary (the Sanjivini) of Mallinātha.

EDITED

BY

KÂSĪNĀTH PÂNDURANG PARAB.

Fourth Revised Edition

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ.

PRINTED AT THE PRESS OF JAVAHIR DADHIS "NIP" ...

BOMBAY

धन्वालयाधिपतिना

मुद्रितम् ।

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

रघुवंशम्

मल्लिनाथकृतसंजीविनीसमेतम् ।

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब

इत्यनेन संशोधितम् ।

चतुर्थं संस्करणम् ।

तच्च

शके १८१५ वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना

मुद्रितम् ।

॥ श्रीः ॥

रघुवंशम् ।

संजीविन्या समेतम् ।

प्रथमः सर्गः ।

मातापितृभ्या जगतो नमो वामार्धजानये ।

गणो दक्षिणद्वयगणमकुचद्वामदृष्टये ॥

अन्तरायनिमिरोपगान्तये शान्तपावनमविन्यस्यैभवम् ।

न नर वसुधि कुञ्जर सुन्दरे मन्महे किमपि तुन्दिलं नृत् ॥

राज्यं वरवाणि शमं ते चरण वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

वरुणामर्षं वद्राक्षपानं पुर नामन्य ह्युतार्धगार्धवाहम् ॥

वाणीं वाणभुजीनजीगणदवागानीद्य वैवासिनी-

मन्तलनन्दनरन्त पन्नगवीगुम्फेषु चाजागरीन् ।

वाचामाषल्यद्रहन्ममसिल यश्चाधिपादस्फुरा

लोकेऽभ्यदुपजमेव पिदुषा सौजन्यजन्य यदा ॥

मन्त्रिनायसि सौऽय मन्दात्मनोऽजिपृक्षथा ।

व्याचटे कालिदामीय काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

कालिदासगिरा नार कालिदानः सरस्वती ।

चतुर्मुखोऽयवा नाक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशा ॥

तथापि दक्षिणावर्तनाचार्य क्षुण्णवर्त्मसु ।

वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविपमूर्च्छिता ।

एषा संजीविनी टीका तामयोज्जीवयिष्यति ॥

इहान्वयमुत्तेनेव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूल लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

हं सल्ल मकलरुविशिरोमणिः कालिदास 'काव्यं यशस्तेऽर्धकृते व्यवहारविदे शि-
क्षेत्रे । सद्यः परनिर्दृतये कान्तासमिततयोपदेशयुजे ॥' इत्याद्यालकारिकवचनप्रा-
प्त्या काव्यस्यानेकश्रेयसाधनताम्, 'काव्यालापाश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यान-
वयता च पश्यन्, रघुवंशाख्य महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिहृता-

सिद्धं दद्याद्विच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतान्मत्कारस्य शिष्टाचारपरिभाषित
 'आशीर्ननात्किंचा वल्लुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीर्वादायन्यतमस्य प्रबन्धमुख
 पत्तात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिनूलकत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च 'शब्द
 तन्मर्शे' तु धत्ते शर्वस्य वहना । अर्थरूप यद्विलं धत्ते मुरधेन्दुरोखरः ॥' इति
 पुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरापत्तदर्शनात्प्रतिपत्तितया तावैवाभिवादय

वागर्थविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

वागर्थविवेत्वेकं पदम् । इवेन सह नित्यत्तनात्तो विभक्त्यलोपध पूर्वपदप्रकृतिस्य
 चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वागर्थविव शब्दार्थविव संपृक्तौ । नि
 वद्भावित्यर्थः । नित्यसंबद्धयोरुपनानत्वेनोपादानात् । 'नित्यः शब्दार्थसंबन्धः'
 नीनांस्तका । जगतो लोकस्य पितरौ । नाता च पिता च पितरौ । 'पिता माना' इ
 दन्वैकशेषः । 'नातापितरौ पितरौ नातरपितरौ प्रसूजनपितारौ' इत्यमरः । एतेन शर्व
 वयोः सर्वजगज्जनकतया वैशिष्ट्यनिर्णयप्रदानशक्ति परमकारुणिकत्व च सूच्यते ।
 जेतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । 'तस्यापत्यम्' इत्यप् । 'दिङ्गणञ्-' इत्यादिना स्त्रीप् । पार्वती
 परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वयोतनायः । नातुरभ्यहितत्वं
 त्याक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञाना
 न्देऽभिवादये । अत्रोपसालंकारः स्फुट एव । तथोक्तम्—'खत त्तिदेन निजेन सा
 च धर्मेत' । सान्यनन्येन वर्यस्य वाच्य चेदेकगोपना ॥' इति । आपिकषोपसालंकारः
 लिङात्तोज्झाब्बादौ । भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्नगपस्य प्रयोगाच्छुभलाभ सूच्यते । त
 म्—'शुभदो नो भूमिनय' इति । वकारस्यानुतबीजत्वात्प्रचयगमनादिति लि
 त्प्रति कविः खाहकारं परिहरति 'क सूर्य-' इत्यादिश्लोकद्वयेन—

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

प्रभवस्यत्यादिनि प्रभवः कारणम् । 'श्रुदोरप्' । 'अकर्तरि च कारके संज्ञा' ॥
 नाडुः । सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क । अल्पो विषयो ज्ञेयोऽर्थो न
 नति प्रज्ञा न क । द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवशनाकलचित्तु न शब्द
 तथा च तादृश्यप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः । तथाहि । दुस्तरं त
 क्यम् । 'इपङ्गुडुपु-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्रवेत्
 तु प्रवः कोलः' इत्यमरः । अथवा चर्मावनद्धेन पानपात्रेण । 'चर्मावनद्धमुडुपं प्रवः
 करण्डवत् इति सञ्जनः । तितीर्षुस्तरौ तु निश्चुरास्मि भवामि । तरते सतन्ताडुः
 अल्पसाधनैरधिकारन्मो न मुक्तर इति भावः । इदं च वशोत्कर्षकयन स्वप्रबन्ध
 र्ममेव । तदुक्तम्—'पतिपायमहिना च प्रबन्धो हि महतरः' इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याभ्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥

न मन्दो मूढ । 'मूढतपापदुर्निर्भाग्या मन्दाः स्युः' इत्यमर । तथापि कवियशः-
। कवीना यशः काल्यनिर्माणेन जातं तत्प्रार्थनाशीलोऽहं प्राशुनोन्नतपुरेण लभ्ये
फले फलविषये लोभादुद्वाहुरिव वामनः सर्वं इव । 'सर्वो
वामनः' इत्यमर । उपहास्यतामुपहासविषयताम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्य-
त् । गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

दधेत्तर्हि लज्यतामयमुयोग इत्यत आह—

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥

यथा पद्मान्तरे पूर्वंः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीकादिभिः कृतवाग्द्वारे कृत रामायणा-
न्धरपा या वाक्सेव द्वार प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वशे कुले । ज-
लक्षण. सतानो वज्रः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण । 'वज्रं लखी कुलिश-
योः । मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशव । समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम
संचारोऽस्ति । वर्णनीये रघुवशे मम वाक्प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ॥

रघुवशे लब्धप्रवेशस्तद्दर्शना प्रतिजानान 'सोऽहम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः
नाह—

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितेशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

ऽहम् । 'रघूणामन्वय वक्ष्ये' (१ । ९) इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधाना रघूणामि-
राणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मारभ्येत्यर्थः । 'आङ् मर्यादा-
योः' इत्यव्ययीभावः । शुद्धानाम् । सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
शुद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म
तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रक्षितेशानाम् । सार्वभौ-
मित्यर्थः । आनाक रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्वत्राडो-
भ्यर्थत्व द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्यत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

धमनतिक्रम्य यथाविधि । 'यथासादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । तथा हुतशब्देन सुप्सु-
संज्ञासः । एव 'यथाकामार्चितः' इत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो-
रहम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्याचितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य

दण्डो येषा तेषाम् । यथाकाल कालमनतिक्रम्य प्रबोधिना प्रबोधनशीलानाम् । च
विशेषणैर्देवतायजनार्थिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरुकत्वादीनि विवक्षित

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

त्यागाय । सत्पात्रे विनियोगस्त्यागस्तस्मै । 'त्यागो विहापित दानम्' इत्य-
संभृतार्थानां सचित्तधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय मितभाषिणा मितभाष-
लानाम् । न तु परामवाय । यशसे कीर्तये । 'यश कीर्तिं समज्ञा च' इत्य-
विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय । प्रजायै सतानाय गृहमेधिना
रिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय । अत्र 'त्यागाय' इत्यादिषु 'चतुर्थी तदर्थः'-
दिना तादर्थ्ये चतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी । गृहैर्दारैर्मैधन्ते सगच्छन्त इति
धिन । 'दारेष्वपि गृहा' इत्यमर । 'जाया च गृहिणी गृहम्' इति हला-
'मेवृ सगमे' इति धातोर्णिनि । एभिर्विशेषणैः परोपकारित्व सत्यवचनत्व यश-
पितृणा शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

शिशोर्भाव शैशवं बाल्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रः' इत्यञ्प्रत्ययः ।
शैशवं बाल्यम्' इत्यमर । तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो वि-
यूनो भावो यौवन तारुण्यम् । युवादित्वादण्प्रत्ययः । 'तारुण्य यौवनं समम्' इति
तस्मिन्वयसि विषयैषिणा भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः । वृद्ध-
वार्द्धक वृद्धत्वम् । 'द्वन्द्वमनोजादिभ्यश्च' इति वुञ्प्रत्ययः । 'वार्द्धक वृद्धसघाते वृद्ध-
कर्मणि' इति विश्व । सघातार्थेऽत्र 'वृद्धाच्च' इति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् । तस्मि-
न्वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषा तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः । अ-
रत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिषु' इत्य-
तनु देह त्यजन्तीति तनुत्यजा देहत्यागिनाम् । 'कायो देह स्त्रीवपुसो स्त्रियां मु-
स्तनः' इत्यमर । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । एतेन भिक्षाश्रमो विवक्षितः ।

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागल्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

सोऽहं लब्धप्रवेशः । तनुवाग्विभवोऽपि खल्पवाणीप्रसारोऽपि सन् । ते-
गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः कर्तृभिः कर्णं मम श्रोत्रमागल्य चाप-
पल चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् । युवादित्वात्कर्मण्यण् । 'क्रियार्थोपदस्य',
चतुर्थी । प्रचोदित प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयं तद्विषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम्

तं न्यपदन्धपरीक्षार्थं नतः प्राधंयते—

तं सन्तः ध्योतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।

ऐक्यः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १० ॥

रघुनाथं प्रपन्नं नद्यगोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेहेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ।
। ऐक्यो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपः श्यामिकापि लोहान्तरसंगर्गात्मको दोषोऽपि वाग्नौ
ते । नान्यद् । तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणः । नान्य इति भावः ॥
ये च पन्नपक्षिपति—

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।

आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

इषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वान् इति यावत् । पृषोदरादिस्वात्साधु । तेषां मान-
द्यः । छन्दसा वेदानाम् । 'छन्दः पद्ये च वेदे च' इति विश्वः । प्रणवो ओकार इव ।
मनीषत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः । क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्किप्लुगागमश्च । तेषामाद्यः
। विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

। यानीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्शुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोरन्वये वशे ।
प्राऽन्वयो वशो गोत्र चाभिजन कुलम् इति हलायुधः । अतिशयेन शुद्धिमाञ्छु-
ः । 'द्विवचनविभज्योप-' इत्यादिना तरप् । दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव
राजश्रेष्ठः । उपमितं व्याघ्रादिना समाम् । क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥
-' इत्यादिविभिः श्लोकेर्दिलीप विशिनष्टि—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥

विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः । 'उरः प्रभृतिभ्यः कप्' । 'व्यूढः विपुल भद्र
म वरिष्ठः च' इति यादवः । वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा । 'सप्तम्यु-
' इत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः । शालो वृक्ष इव प्राशुरुन्नतः शालप्राशुः । 'प्रा-
योः शालः शालः मर्जतरुः स्मृतः' इति यादवः । 'उच्चप्राशुरुन्नतोदयोच्छ्रिता-
भ्यमरः' । महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमः स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः
। अत्र क्षत्रसंयन्धी धर्म इव । स्थितः । मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।

स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वी क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥ १४ ॥

सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकवलेन । 'सारो बले स्थिराशे च' इत्यमर ।
सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी तेन । सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण
'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे परमात्मनि' इति विश्व । मेरुरिव । उर्वी कान्त्यकम्
स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि । 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणा मात्राभिर्निर्मतोऽष्टप-
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति मनुवचनाद्राज्ञ सर्वतेजोभिभावित्वञ्चम् ॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥ १५ ॥

आकारेण मूल्या सदृशी प्रज्ञा यस्य स । प्रज्ञया सदृशागम प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिभ्रम ।
आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्त । आरम्भ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्तदृश
उदयः फलतिद्विर्यस्य स तथोक्त ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेज प्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च
दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलजीवै । 'यादासि जलजन्तव' इ-
मर । रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योऽनभिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिवृत्तयः ॥ १७ ॥

नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संवन्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां श्रु-
तृत्तिर्व्यापारो यासा ता । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमि' इति यादव । 'चक्र रथाङ्गं तस्यान्ते-
स्त्री स्यात्प्रधि पुमान्' इत्यमरः । प्रजा । आ मनो । मनुसारम्भेत्यभिधिविधि ।
चैतत् । समासस्य विमाषितत्वात् । क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेर-
परमधिकम् । इतस्तत् इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्र रेखाप्रमाणम् । ईषदपी-
'प्रमाणे द्वयसञ्ज-' इत्यादिना मात्राचप्रत्यय । परशब्दविशेषण चैतत् । न व्यतीयुर्ना-
न्तवत्य । कुशलसारधिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजा पूर्वक्षुण्णमार्गेन जहुरिति ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्धार्थमेव । अर्थेन सह नित्यसमास-
लिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषण चैतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठा-
करमग्रहीत् । 'भागधेयं करो बलि' इत्यमरः । तथाहि । रवि सहस्र गुणा-
न्कर्मणि तद्यथा तथा सहस्रगुण सहस्रधोत्सृष्टुमादुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषण-
रसमन्वादात्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विपरोगयो' । शृङ्गारादौ
द्रवे वीर्यं देहधात्वम्बुपारदे ॥ इति विश्व ॥

नंप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह—

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छद उपकरण वभूव । छत्र-
वामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञाया घ. प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'छादेर्धेऽद्व्युपसर्गस्य'
इत्युपधाह्रस्वः । अर्धस्य प्रयोजनस्य तु साधन द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताव्याहता बुद्धिः ।
'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुष्याततारोपिता मौर्वी ज्या च । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः'
इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

५. राज्यमूल मन्त्रसरक्षण तस्यामीदित्याह—

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्धितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । विदभेदे गुप्तवादे मन्त्र 'इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भ्रु-
वृटीमुखगगादिराकारः । इद्धित चेष्टित हृदयगतविकारो वा । 'इद्धित हृद्गतो भावो बहिरा-
कार आकृति' इति सजनः । गूढे आकारेद्धिते यस्य । स्वभावचापलाङ्गमपरम्परया सुखरा-
गादिलिङ्गैर्वा तृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारम्भ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः ।
प्रागित्यव्ययेन पूर्वजनमोच्यते । तत्र भवा प्राक्तनाः । 'सायचिर—'इत्यादिना द्युन्प्रत्ययः ।
संस्कारा पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातु योग्या आसन् । अत्र या-
ज्ञवल्क्यः—'मन्त्रमूल यतो राज्यमतो मन्त्र सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तत्र विदुः कर्मणामा
कलोदयात् ॥' इति ॥

सप्रति मामाद्युपायान्विनैवात्सरक्षादिकं कृतवानित्याह—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनानुरः ।

अगृधुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१ ॥

अत्रस्तोऽभीतः सन् । 'त्रस्तो भीरुभीरुकाभीलुका' इत्यमरः । त्रासोपाधिमन्तरेणैव
'धैवर्गसिद्धे' प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरोऽरुग्ण एव
वर्मं सुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृधुरगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् ।
'गृध्रस्तु गर्धनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकसमौ लोलुपलोलुभी' इत्यमरः । 'त्रसिगृधिवृ-
पिक्षिपे. कु.' इति कुप्रत्ययः । असक्त आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥

परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥

ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मयमनम् । यथाह कामन्दकः—'नास्योपतापि
चन मौनं व्रतचरिष्णुता' इति । शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येऽपि क्षमापकारसहनम् । अत्र

चाणक्य — 'शक्ताना भूषण क्षमा' इति । त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघया विकथनस्य विपर्ययोऽभावः । अत्राह मनु — 'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इति । इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः । सोदरा इवाभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

द्विविधं बृहत्त्वम्, ज्ञानेन वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन बृहत्त्वमाह—

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्बृहत्त्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

विषयैः शब्दादिभिः । 'रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः । अनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्त दृष्टवतः । दृशेः कनिष् । धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना । 'विस्त्रसा जरा' इत्यमरः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'जरायां जरसन्यतरस्याम्' इति जरसादेशः । बृहत्त्ववार्द्धकमासीत् । तस्य यूनोऽपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो बृहत्त्वमासीदित्यर्थः । नाथस्तु चतुर्विधं बृहत्त्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलबृहत्त्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥

प्रजायन्त इति प्रजा जना 'उपसर्गे च सज्ञायाम्' इति ढप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात्सततो जने' इत्यमरः । तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । भरणादन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपिः समुच्चये । स राजा पिताभूत् । तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च—'स पिता यस्तु पोषकः' इति ॥

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

/ अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो य' इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयं शो महदाप्नोति नरकं नैव गच्छति ॥' इति शास्त्रवचनात् । तान्दण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये सतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्यतः । मनीषिणो विदुषः । दोषजस्येति यावत् । 'विद्वान्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी' इत्यमरः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्ता जातौ । अस्तेर्लङ् । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लोकस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मज्ञेयतामापादयन्तः राजा धर्मोत्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः—'न पूर्वोत्तममध्यदिनापराहानफलान्कुर्यात् । यथाशक्ति धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात् ॥' इति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मधवा दिवम् ।

संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुव दुदोह । करग्रहणेन रिक्ता चकारेत्यर्थः । मधवा देवेन्द्रः सस्याय नस्य वर्धयितुं दिवः स्वर्गं दुदोह । गुलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य-' इत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतु पुपुषतु । राजा यज्ञैरिन्द्रलोक-मिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः । उक्तं च दण्डनीतां—'राजा त्वर्थान्समाहृत्य कु-र्वादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥' इति ॥

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

(व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७ ॥

राजानोऽन्ये नृपा रक्षितुर्भ्येभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुस्तलु । कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तत्स्करता चार्थं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तत्स्करशब्द एवापहत इत्यर्थः । अथवा । 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दं करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोऽस्तीत्यर्थः ॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

शिष्टो जनो द्वेयं शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौषधमिव । तस्य सम-तोऽनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोऽपि प्रेमास्पदीभूतोऽपि । उरगक्षता सर्पदंष्ट्राङ्गु-लीव । 'छिन्द्याद्वाङ्गुमपि दुष्टात्मनः' इति न्यायात् । त्याज्य आसीत् । तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तस्य परोपकारित्वमाह—

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।

तथाहि सर्वं तस्यासन्परायैकफला गुणाः ॥ २९ ॥

वेधा स्रष्टा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा.' इत्यमरः । तं दिलीपम् । समाधीयतेऽनेनेति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन महाभूतसमाधिना विदधे स-सर्जं । नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा । तथाहि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा रूपगसादिमहाभूतगु-णवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तयोक्ता आसन् । महा-पमानेन कारणगुणाः कार्यं सकामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

स वेलावप्रवलयाम् परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

स दिलीप । वेलः समुद्रकूलानि । 'वेल कूलेऽपि चारिधे' इति विश्वः । ता एव वप्र-
वल्ग्या प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम् । 'स्याच्चयो वप्रमस्त्रिवाम् । प्राकारो वरणः शालः प्रा-
चीन प्रान्ततो वृत्ति ॥' इत्यमरः । परितः खात परिखा दुर्गवेष्टनम् । 'खात खेयतु परिखा'
इत्यमरः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यत्रापिशब्दात्खनेर्दृष्टप्रत्ययः । अपरिखा परिखा सपथ-
माना कृता परिखीकृता सागरा यस्यास्ताम् । अभूततद्भावे च्चि । अविद्यमानमन्यन्य
राजः शासन यस्यास्तामनन्यशासनामुर्वामेकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवा-
नित्यर्थः ॥

तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञो मगधवज्रे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्या जनेर्द' इति डप्रत्ययः । एतेनाभि-
जात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति
शाश्वतः । तेन हृढ प्रतिद्धम् । तेन नाम्ना । अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नीव ।
सुदक्षिणेति प्रतिद्धा पत्न्यासीत् । अत्र श्रुतिः—'यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्मरसः' इति ।
'दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामत्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणा प्रतिगृह्य इति च ॥

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

वसुधाधिपः । अवरोधेऽन्तः पुरवर्गे महति सत्यापि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्ता-
नुवृत्त्यादिनिर्वन्धमयत्वर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानः कलत्रवन्तः भार्यावन्तः
मेने । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययो' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।

विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥

स राजा । आत्मानुरूपाया तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः
तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् । 'आत्म
वै पुत्रनामाप्ति' इति श्रुतेः । विलम्बित फलः पुत्रप्राप्तिरूपं तेषां तैर्मनोरथैः कदा रे
पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥

तेन दिलीपेन । संतानोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेऽनुष्ठानाय
स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्मारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ।

अथाम्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।

तौ दपती वशिष्ठस्य गुरोर्जगमतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

अथ धुरोऽवतारानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मानं पुत्रेच्छया । 'काम्यच्च' इति पुत्रशब्दात्क-

म्यन्प्रत्ययः । 'अ प्रत्ययात्' इति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततश्चाप् । तथा तौ दपती जायापती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधु । प्रयतौ पृन्तौ विधातार ब्रह्माणमभ्यर्च्य । 'य खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यते' इति मान्त्रिकाः । गुरोः उलगुरोर्वशिष्टस्याश्रम जग्मतु । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

| प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

स्निग्धो भुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः । 'प्रावृष एण्यः' इत्येण्यप्रत्ययः । त प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितावारुहौ । जग्मतुरिति पूर्वेण सयन्धः । इरा आपः । 'इरा भूवाक्सुराण्युम्यान्' इत्यमरः । इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः' इत्यमरः । 'अभ्रमातङ्गलाक्षाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वात्' इति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किं च विद्युतः ऐरावतसाहचर्यादेवैरावती सजा । ऐरावतस्य ह्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्कं विद्युदैरावताविवेति । एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिर्वाजं दपत्योरत्यन्तसौमनस्य सूचयति ॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥

पुनः किभूतो दपती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः । 'माडि लुङ्' इत्याजीर्यं लुङ् । 'न माटयोगे' इत्यङागमनिषेधः । परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिचरो । अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरैर्वीतैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

पुनः कथंभूतौ । सुखं शीतलत्वात्प्रियः स्पर्शो येषां तैः । शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जितरुनिगन्धगन्धवद्भिः । 'शालं सर्जितरुः स्मृतः' इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किरा । 'इगुपध-' इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्धात्रीपत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वीतैः सेव्यमानौ ॥

सनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

पङ्कजसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९ ॥

रथनेमिस्वनोन्मुखं । मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधाभिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थाया च्युताच्युतभेदेन वा पङ्कजो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—पङ्कजसंवादिनीरिति । पङ्कज्यः स्थानेभ्यो जातः पङ्कजः । तदुक्तम्—'नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्ताश्च सस्पृशन् । पङ्कज्यः सजा-

यते यत्सात्तत्सात्पङ्कज इति स्मृत ॥' स च तन्त्रीकण्डजन्मा खरविशेषः । 'निपादर्प-
भगान्धारपङ्कजनध्वनधैवता । पञ्चमधैवतनी सप्त तन्त्रीकण्डोत्थिता खरा ॥' इत्य-
नर । पङ्कजेन सवादिनी. सदशी । तदुक्त मातङ्गेन—'पङ्कज नयूरो वदति' इति ।
ननोभिरामा ननस प्रिया । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका नयूरवाप्य । 'केका
वाणी नयूरस्य' इत्यनर । ता केकाः शृण्वन्ती । इति श्लोकार्थः ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्दृष्टिषु ॥ ४० ॥

विभ्रन्माददूरं सनीप यथा भवति तथोज्झित वर्त्म चैस्तेषु । स्यन्दनावद्दृष्टिषु स्य-
न्दने रय आवद्भासजिता दृष्टिर्नेत्र चैस्तेषु । 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनान्म्वकेक्षणाक्षीणि'
इति हलानुष । कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृगयश्च मृगाश्च मृगाः । 'पुमा-
न्त्रिया' इत्येकशेषः । तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु । 'स्त्रीपुंसौ मिथुन द्वन्द्वम्' इत्यनर । पर-
स्पराक्षिसादृश्यं पश्यन्तौ । द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपो
दिलीपाक्षिनादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणेस्वेव विवेकव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिर्द्वादैः कचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥

श्रेणीबन्धात्पङ्क्तिबन्धनाद्वेतोरस्तम्भानाधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं वहिर्द्वारम् ।
'तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वारम्' इत्यनरः । तत्र या खगिरच्यते ता तोरणस्रजं वितन्वद्भिः ।
हृवद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेऽपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्द्वादै-
रव्यक्तनयुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । कचिदुन्नमिताननौ । 'सारसो
नैथुनी कानी गोनर्दः पुष्कराह्वयः' इति यादवः ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदि-
गभिनुस्रत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनसुष्णीष च राज्ञो ययोस्तौ
तथोक्ता । 'शिरसा वेष्टनशोभिना युतः' (८ । १२) इति वक्ष्यति ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलभूमिस्रष्टनेन शीतलं स्वनिःश्वासमुकर्तुं शीलमस्येति
हृदि श्वासानुकारिणम् । एतेन तथोदकदृष्टीपुनजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोद-
मुपजिघ्रन्तौ प्राणेन गृह्णन्तौ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

आत्मविसृष्टेषु खदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृत पशुवन्धाय दारविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः सफला यज्वना विधिनेष्टवताम् । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्द्विनिष्' इति द्वनिप्रत्ययः । आशिष आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्य पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् । पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपद क्लीबमव्ययम्' इत्यमरः ॥

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

ह्यस्तनगोदोहोद्भव घृत हैयंगवीनम् । ह्य. पूर्वेषुर्भवम् । 'तत्तु हैयंगवीन यद्धयोगोदाहोद्भव घृतम्' इत्यमरः । 'हैयंगवीन संज्ञायाम्' इति निपातः । तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् । 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इत्यमरः । वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ । 'दुह्याच्-' इत्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् । कुलकम् ॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्भ्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

भ्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभासीत् । 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः । 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्प्रत्ययः । चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्या चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

प्रिय दर्शनं स्वकर्मक यस्यासौ प्रियदर्शनः । योगदर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुत वस्तु दर्शयलङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः । इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्त्युपयोगितयैवास्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात्कान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्टस्याश्रमं प्रापत्प्राप । पुषादित्वादङ् ॥

तमाश्रम विशिनष्टि—

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

वनान्तरादन्यस्याद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः । समिधश्च कुशाश्च फलानि चाहर्तुं शीत
येषामिति समित्कुशफलहरा । तैः । 'आदि ताच्छीत्ये' इति हरतेराद्पूर्वादचप्रत्यय
अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निमिवैतानि कैः प्रत्युद्याता प्रत्युद्गता । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम्
'प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुते । यथाह—'काम पितर प्रोषि
तवन्त पुत्रा प्रत्याधावन्ति । एवमेतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारुनिवाहरन्' इति ।

आकीर्णमृषिपत्नीनामुदजद्वाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

नीवाराणां भाग एव भागधेयोऽश । 'रूपनामभागेभ्यो धेय' इति वक्तव्यसूत्र
त्स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः । तस्योचितैः । अत एवोटजाना पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वार
रोधकैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।

विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥

सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेवत्रीभिः । आलवालेषु जलावाप
देशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावालमावाप' इत्यमरः । विहंगानां पक्षिणः
विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समौ विश्वासविश्रम्भौ' इत्यमरः । तत्क्षणे सेकक्षण उज्झित
वृक्षका ह्रस्ववृक्षा यस्मिंस्तम् । ह्रस्वार्थे कप्रत्ययः ॥

आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्थमुदजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥

आतपस्यात्ययेऽपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु
'नीवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उदजाना पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागेषु
'पर्णशालोदजोऽन्नियाम्' इति । 'अङ्गन चत्वरजिरे' इति चामरः । निषादिभिरुप
र्यमृगैर्वर्तितो निषादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वण यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥

अभ्युत्थिता प्रज्वलिता । होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽमावाहुतीर्जुहोति' इ
वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहु
गन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥ कुलकम् ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।

तामचारोहयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारयिम् । धुरं वहन्तीति धुर्यां युग्याः । 'धुरो वडूकौ' इति यत्प्रत्ययः । 'धूर्वेहे धुर्यधौरेयधुरीणा' सधुरधराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्चान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्वादिद्याजाप्य तां पत्नीं रथादवारोहयदवतारितवान्स्वयं चावततार । 'विश्रमय' इति ह्रस्वपाठे 'जनीजृप्-' इति मित्वे 'मिता ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । दीर्घपाठे 'मिता ह्रस्वः' इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा-प्रचणत्वाद्भ्रन्वाभाव इती वृत्तिकारः ॥

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्ते गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अहणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥

सभायां साधवः सभ्याः । 'सभायां य' इति यत्प्रत्ययः । गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्ते रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः । 'अर्हं प्रशसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तस्मै राज्ञेऽर्हणा पूजा चक्रुः । 'पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणा समा' इत्यमरः ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥

स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य । 'सायचिरम्-' इत्यादिना टगुलप्रत्ययः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेऽवसानेऽरुन्धत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपसेवितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । 'अन्वास्येनाम्' इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या । 'अथाभ्रायी स्वाहा च हुतभुक्तिप्रया' इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श । 'समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जप होम च कुर्वाणो नाभिवायो द्विजो भवेत् ॥' इत्यनुष्ठानस्य मध्येऽभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

तयोर्जगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोररुन्धती वशिष्ठयोः पादाङ्गगृहतुः । 'पादः पदद्विश्ररणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः सभावयाचक्रतुरित्यर्थः ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनि मुनिः ॥ ५८ ॥

मुनि । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् । 'अतिथेर्ज्य' इति ज्यप्रत्यय । आतिथ्यस्य क्रिया ।
तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स त तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् ।
मुनितुल्यमित्यर्थः । त दिलीप राज्ये कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् ।
यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः, तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । 'उ-
पपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु' (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः—'स्वाम्यमात्यपुरं
राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेऽस्मिन् राज्यमुच्यते ॥' इति । तत्र
'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥' इति
मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितं । कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधे-
यम् । अत एवोक्तम् 'राज्याश्रममुनिम्' इति ॥

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अथ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदता वक्तृणा वरं श्रेष्ठम् । 'यत्तत्त्वं
निर्धारणम्' इति षष्ठी । अर्थपती राजाथर्वणोऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुने पुरोऽप्रेऽथ्याम-
र्थोदनपेताम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानि-
त्यर्थः । अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्तत्कर्मनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते ।
यथाह कामन्दकः—'त्रय्या च दण्डनीत्या च कुशलं स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कु-
र्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकम् ॥' इति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥

हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च । सप्ता-
ङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानु-
नयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह—यस्य मे दैवीनां देवेभ्यः आगतानां दुर्भिक्षादी-
नाम्, मानुषीणां मनुष्येभ्यः आगतानां चौरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण्
'टिड्ढाणञ्—' इत्यादिना ङीप् । आपदा व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि । अत्राह का-
मन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं
ततः ॥ आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्गुभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चध-
मतम् ॥' इति ॥

तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥

दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मेपापमन्त्रपुण्ये
कृञ्' इति क्तिप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः । श्रोतुर्वा तव मन्त्रैः कर्तृभिः दृष्टं प्र-

यक्ष यद्वक्ष्य तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिदयन्त इव । वयमेव
प्रमर्थाः किमेभिः पिष्टपेपकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः'
इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

सप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह—

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकं कर्तुं अवग्रहो वर्षप्र-
तिबन्धः । 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यञ्जप्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेऽवग्रहावग्रहौ
समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणा विशुष्यता सस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण सस्या-
न्युपजीवयतीति भावः ॥ अत्र मनुः—'अग्नौ दत्ताहुतिः' सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आ-
दित्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥' इति ॥

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥

आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः'
इति श्रुते । 'अचतुर—' आदिसूत्रेणाच्चप्रत्ययान्तो निपातः । मदीयाः प्रजाः । पुरुषा-
युषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्गा निर्भयाः । 'आतङ्गो भयमाशङ्को' इति
हलायुधः । निरीतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रता-
ध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो
वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यञ्जप्रत्ययः । 'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिका-
शलभाः शुकाः' । अत्यासन्नाश्च राजानं पडेता इतयः स्मृताः ॥' इति कामन्दकः ॥

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

अन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥

कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्या-
अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः ।
यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

योजनमाह—

वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

व सद्दीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

वध्वां क्षुषायाम् । 'वधूर्जायां क्षुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृश्य-
मा सद्दीपापि । रत्नानि सूर्यत इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष—'
इति नावति न प्रीणाति । अवधानं रक्षणगतिप्रतीत्याद्यर्थेषूपदेभ्यः-
पीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

तदेव प्रतिपादयति—

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥

मत्त परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । पिण्डविच्छेददर्शिनः । पिण्डदानविच्छेद-
मुत्प्रेक्षमाणा । वशोद्भवा वश्या पितरः । स्वधेत्यव्यय पितृभोज्ये वर्तते । तस्या स-
ग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि । 'पितृदान निवाप स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म
शास्त्रतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तमोजिनो न भवन्ति नून सत्यम् । 'कामं प्र-
प्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि सगृह्णन्तीति भावः ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥

मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्-' इत्यादिना पञ्चमी । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया-
वर्जितं दत्तं पयः पूर्वं पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखं कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभु-
ज्यते । नूनमिति तर्कः । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं
कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः ॥

सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

इज्या यागः । 'व्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः
प्रजालोपेन सतत्यभावेन निमीलितः कृतनिमीलनः सोऽहम् । लोक्यत इति लोकः । न लो-
क्यत इत्यलोकः । लोकश्चालोकश्चात्र स्त इति लोकश्चासावलोकश्चेति वा लोकालोकश्च
वालोऽचल इव । 'लोकालोकश्चक्रवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमो-
चनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणां विमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः
लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसपर्काद्वह्निस्तमोऽव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम्
ननु तपोदानादिसपन्नस्य किमप्यैरित्यत्राह—

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

संततिः शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥

समुद्भवत्समादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भ-
वत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवशे भवाशुद्धवश्या संततिर्हि परत्र प-
रलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्मणातसुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ।

तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥

हे विधातः स्वयं, तया सतत्या हीनमनस्य माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेके

वर्धित वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च' इत्यमरः । आश्रमस्य वृक्षक वृक्षपोत-
मिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे । विधातरित्यनेन समर्थोऽप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

हे भगवन्, मे ममान्त्यमृण पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मजनरहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृ-
तौ मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति यादव । दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुद मर्म-
स्पृक् । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु.' इति, 'अरुंतुदस्तु मर्मस्पृक्' इति चामर । 'विध्वरुषो-
स्तुद' इति खड्गप्रत्यय । 'अरुर्द्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । आलान वन्धनस्तम्भमिव ।
'आलान वन्धनस्तम्भे' इत्यमरः । असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःख यस्मिंस्तदवेहि । दुःस-
हदुःखजनक विद्वीत्यर्थः । 'निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाप्ये ।
'ऋण देवस्य यागेन ऋषीणा दानकर्मणा । सतत्या पितृलोकाना शोधयित्वा परिव्रजेत्' ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥

हे तात, तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि । कर्मणि लट् । तथा संविधातु
कर्तुमर्हसि । हि यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवश्यानाम् । तद्राजत्वाद्वहुष्वणो लुक् ।
दुरापे दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । 'न लो-
क-' इत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो नि-
श्चलाक्ष सन्क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो हृद इव । तस्थौ ॥

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥

स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुर्वृत्तस्य सततेः
स्तम्भकारणं सतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् । अधानन्तरमेव नृपः प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं
ज्ञापितवानित्यर्थः । एनमिति 'गतिबुद्धि-' इत्यादिनाणि कर्तुं कर्मत्वम् ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।

आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाप्य ससेव्योर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि
कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

ततः किमित्याह—

धर्मलोपभयाद्राक्षीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियार्ह्यां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

ऋतु पुष्पम् । रज इति यावत् । 'ऋतु' स्त्रीकुसुमेऽपि च' इत्यमरः । ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राक्षीं सुदक्षिणा धर्मस्यैव भिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रशायद्भयं तस्मात्स्मरन् न्ध्यायन् । 'मृदङ्गं दैवतं विप्रं धृतं मधुं चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञाताश्च वनस्पतीन् ॥' इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्ह्यां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वा त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः । ऋतुकालाभिगमने मनु—'ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा' इति । अकरणे दोषमाह पराशरः—'ऋतुस्नाता तु यो भार्यो स्वस्थः सन्मोषगच्छति । वाल्मोघापरधेनं विध्यते नात्र सशयः ॥' इति ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्यं प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम सततिमनाऽध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वा शशाप । 'गप आक्रोशे' ॥

कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह—

स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।

नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

हे राजन्, स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः । अश्रवणे हेतुमाह—क्रीडार्धमागता उद्दामानो दान्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गायां मन्दकिन्या स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

अस्तु । प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह—

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिवध्नाति हि श्रेय पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्यापुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् । आप्रोते सन्नन्तात्कृतं, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिवन्धं विद्धि जानीहि । तथाहि । पूज्यपूजायां व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयं प्रतिवध्नाति ॥

तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथं विदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह—

हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविं

दध्याज्यादिहविरर्थं भुजगपिहितद्वार भुजगावरुद्धद्वार ततो दुष्प्रवेश पातालमधिति-
ष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । 'अधिश्रीइस्थासा कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

तर्हि का गतिरित्यत आह—

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुष्टा हि सा ॥ ८१ ॥

तस्या सुरभेरिय तदीया । ता सुता सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिं शुद्धः । सह
पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् । 'नयुतश्च' इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि यस्मा-
त्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती । कामान्दोग्धीति कामदुष्टा भवति । 'दुह कब्धश्च' इति
कप्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । अस्य मुनेरा-
हुतीना साधन कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्यागर्ह्या प्रशस्ता धेनु-
र्वनादाववृते प्रत्यागता । 'अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्' इति भावः ॥

संप्रति धेनुं विशिनष्टि—

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

विभ्रती श्वेतरोमाङ्गं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

पल्लववस्निग्धा चासौ पाटला च । सध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो
यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्नमीषद्वकम् । 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेलितं वकमित्यपि'
इत्यमरः । 'उदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येवाङ्गस्त विभ्रती । नव श-
शिनं विभ्रती संध्येव । स्थिता ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्रवेनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । 'कवं चोष्णे' इति चकारात्कादेशः । अवभृथादप्यवभृथस्ना-
नादपि मेध्येन पवित्रेण । 'पूतं पवित्रं मेध्यं च' इत्यमरः । वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन
प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोद्य
आपीनं यस्या सा कुण्डोष्ठी । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । 'ऊधसोऽनङ्' इत्य-
नडादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष् ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति चकारा-
त्पक्षमी । रजसा कणैः । महीं क्षियत ईष्ट इति महीक्षितस्य । तीर्थाभिषेकेण जाता तीर्था-

भिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्य स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—‘आग्ने-
य भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्म वायव्य गोरज स्मृतम् ॥’ इति ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तहस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥

निमित्तज्ञ शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वशिष्ठः । पुण्य दर्शनं यस्यास्ता ता धेनु दृष्ट्वा । आश-
सित मनोरथ । नपुसके भावे क्त । तत्रावन्ध्य सफल प्रार्थनं यस्य स तम् । अवन्ध्य-
मनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्य पार्थिव पुनरब्रवीत् ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।

उपस्थितेयं कल्याणी नास्ति कीर्तित एव यत् ॥ ८७ ॥

हे राजन्, आत्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि ।
यद्यस्मात्कारणात्कल्याणी महलमूर्ति । ‘वह्नादिभ्यश्च’ इति ङीप् । इयं धेनुर्नास्ति की-
र्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।

विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥

वने भव वन्य कन्दमूलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथाभूतः सन् । इमा गाः शश्व-
त्सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव कर्तुं अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्य-
सनेनानुष्ठानतुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्ना कर्तुमर्हसि ॥

गवानुसरणप्रकारमाह—

प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।

निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिवेरपः ॥ ८९ ॥

अस्या नन्दिन्या प्रस्थिताया प्रतिष्ठेथा प्रयाहि । ‘समन्नप्रविभ्यः स्थ’ इत्यात्मनेपदम् ।
स्थिताया निवृत्तगतिकाया स्थितिमाचरे स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टाया
निषीदोपविश । विध्यर्थे लोट् । पीतमम्भो यया तस्या पीताम्भसि सत्यामपः पिवे पिव ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।

प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्वजेदपि ॥ ९० ॥

वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेना गा प्रातरा तपोवनात्
आहू मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् । अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्वजेत्प्रत्युद्वच्छेत्
विध्यर्थे लिट् ॥

इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥

इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् । ‘आहू मर्यादाभिर्विध्यो’ इत्यस्य वै-

पितृत्वाद्गमान्तवम् । अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुभ्रपापरो भव । ते तवाविघ्न वि-
घ्नस्याभावोऽस्तु । 'अव्यय विभक्तिः' इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः । पितेव पुत्रिणा
सत्पुत्रवताम् । प्रशनायामितिप्रत्ययः । धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः । आशीरर्थं लिङ् । 'एलिङि'
इत्याकारस्थैकारादेशः । त्वत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥

देशकालज्ञः । देशोऽग्निमनिधिः, कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालो-
त्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाञ्जिष्योऽन्तेवासी राजा सप-
रिग्रहः सपत्नीकः । 'पत्नीपरिजनादानमूलशापा परिग्रहा' इत्यमरः । आनतो विनय-
नम् । सन् । शान्तिगुणोरादेशमाज्ञा तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।

सूनुः सूनुतवाक्स्त्रष्टुर्विससर्जोदितश्रियम् ॥ ९३ ॥

अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् । 'विद्वान्विपश्चिदोपज्ञः' इत्यमरः । सूनुतवाक्स-
यप्रियवाक् । 'प्रिय सत्यं च सूनुतम्' इति हलायुधः । सष्टु सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अ-
ननः प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । उदितश्रियः विशापतिं मनुजेश्वरम् । 'द्वौ विशौ
वैद्यमनुजौ' इत्यमरः । संवेशाय निद्रायै । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वाप स्वप्न संवेश इ-
त्यपि' इत्यमरः । विगमर्जाज्ञापयामास ॥

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।

कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥ ९४ ॥

कल्पविद्वत्प्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राजयोग्याहारस-
पादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो
वन्यामेव । सविधीयतेऽनयेति सविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् । 'आतश्चोपसर्गं' इति क-
प्रत्ययः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास सपादयामास ॥

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-

मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां

संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वशिष्ठेन निर्दिष्टा पर्णशालामध्यास्याप्रिष्टाय ।
तस्यामधिष्ठानं कृत्वैत्यर्थः । 'अधिशीङ्-' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वि-
तीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः । कुशानां शयने स-
ंविष्टः सुप्तः सन् । तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमव-

सान यस्यास्ता निशां निनाय गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—‘निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुन स्वपेत्’ । ‘न चापररात्रमधीत्य पुन स्वपेत्’ इति गौतमश्च । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘त्रौ त्रौ गच्छिदशयति’ प्रहर्षिणीयम्’ ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये

वशिष्टाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।

मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दु वन्देऽरविन्दसदनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तर यशोधन प्रजानामधिप प्रजेश्वर प्रभाते प्रातः काले जायया सुदक्षिण्या । प्रतिग्राहयिष्या । प्रतिग्राहिते स्त्रीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । ता तथोक्तम् । पीत पानमस्यास्तीति पीत । पीतवानित्यर्थः । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ इत्यच्प्रत्ययः । ‘पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा’ इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीत प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनु वनाय वन गन्तुम् । ‘क्रियार्थोपपद—’ इत्यादिना च तुर्यी । मुमोच मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिण्यायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथाहि श्रुति —‘पतिर्जाया प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्या पुनर्नवं भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्या जायते पुन ॥’ इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्संज्ञितमुपजाति —‘अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावपजातयस्ताः’ इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।

मार्गे मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पासवो दोषा आसा सन्तीति पासुला खैरिण्य । ‘खैरिणी पासुला’ इत्यमरः । ‘सिध्मदिभ्यश्च’ इति लच्प्रत्ययः । अपासुलानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्रा पासवो यस्य तम् । ‘रेणुर्द्वयो स्त्रिया धूलिः’ पासु न द्वयो रजः’ इत्यमरः । तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्य श्रुतेर्वेदवाक्यस्य धर्मभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यया स्मृति श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तसापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्यं षष्ठीसमाप्रकृतिविकाराभावात् । पासुलपथप्रवृत्तानप्यपासुलानामिति विरोधालकारो ध्वन्यते ।

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालु कारुणिकः । 'स्यादयालु कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्पृहियहि—' इत्यादि-
नालुचप्रत्ययः । यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि' इति विश्वः ।
राजा ता दयिता निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुमुता नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचा-
द्यञ् । पयसा धरा पयोधरा स्तनाः । 'स्त्रीस्तनाद्बौ पयोधरौ' इत्यमरः । अपयोधराः
पयोधराः सपद्यमाना पयोधरीभूता । अभूततद्भावे च्चि । 'कुगतिप्रादय' इति समासः ।
पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् । 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेकपदार्थग्रहणसाम-
र्थ्यान्निपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति
भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्ध-
तिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । तेन दिलीपेन शेषोऽवशिष्टोऽप्यनुया-
यिवर्गोऽनुचरवर्गो न्यपेधि निवर्तितः । शेषत्वमुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्योत्तरक्षणमत आ-
ह—न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न । कुतः । हि यस्मात्का-
रणात्मनो । प्रसूयत इति प्रसूतिः सतति स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता । नहि स्वनि-
र्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ५

सम्राण्मण्डलेश्वरः । 'येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स
सम्राट्' इत्यमरः । स राजा । आस्वादवद्भि रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । तृणानां कवलै-
र्घ्रासैः । 'घ्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दशाना वनमक्षिकाणां नि-
वारणैः । 'दशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च ।
तस्या धेन्वा समाराधनतत्परः । शुश्रूषासक्तोऽभूत् । तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः ।
'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।

जलामिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्ता गा स्थिता सर्ती स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयाता प्रस्थितामु-
च्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषी निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषाया सदवसश्चुव' इति
कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः सन्नि-
त्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलामिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छद-
उद्यतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यात्त्वां तथाभूतानपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्वहिरप्रकटितनदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य नोऽन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।

रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लताना बह्वीना प्रतानैः कुटिलितन्तुभिर्द्विधिता उन्नमज्य प्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः । 'इत्यभूतलक्षणे' इति तृतीया । स राजा । अधिज्यनारोपितनौर्वीक धनुर्यस्य सोऽधिज्यधन्वा सन् । 'धनुषश्च' इत्यनङ्गदेशः । मुनिहोमधेनो रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । 'वने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यामुप्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु' इत्यनरः । 'विनेष्यन्निषादिप्यन्निष । दाव वनम् । 'वने च वनवह्नी च दवो दाव इहेष्यते' इति चादव । विचचार । वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालध्वान्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

'विदुष्टः' इत्यादिभिः पृश्निः लोकेत्यस्य महामहिमतया दुनादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विदुष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विदुष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन सनस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुण पाशी' इत्यनरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः । उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगवाल्यादिनोर्वचः' इत्यनरः । विरावैः शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोक्येति शब्दम् । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोकौ जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । उदीरयामासुरिवादन्निव । इत्युपेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाञ्जं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।

अवाकिरन्वाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता वाललता आरात्सनीपेऽभिवर्तमानम् । 'आरादूरसनीपयो' इत्यनरः । मरुतो वायो सखा मरुत्सखोऽस्मि । स इवाभातीति मरुत्सखामम् । 'आतश्चोपनगे' इति कप्रत्ययः । अर्च्यं पूज्यं तं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः । पौरकन्या पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैराचारलाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः कर्तृभिः । दयया कृपारसेनाद्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तद्वयार्द्रभाव तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योऽक्षणा प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमाप्नुः । 'विमल कलुषीभवच्च चेत् कथयत्येव हितैषिण रिपु च' इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अतएव कूजङ्गिः खनङ्गिः । कीचकैर्वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । वशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं सपादितं वशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । कुञ्जेषु लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः । वनदेवताभिरुद्गीयमानं मुच्चैर्गीयमानं खं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । पृक्तः सपृक्तोऽनोकहाना वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एव शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं त्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अतएवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं वृषः सिषेवे । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना द्वाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको ववाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । द्वाग्निर्वनाग्निः । 'द्वदावौ वनानले' इति हैमः । शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषः । अतिशयितासीत् । कर्मार्थं घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकः प्रबलो व्याघ्रादित्त्वं दुर्बलं हरिणादिकं न ववाधे ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

•पल्वस्य•रागो वर्णं पल्वराग । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा पल्वरागताम्रा पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षि-सूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवका-शावधिपरिधानान्तधिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

वभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीना क्रिया चागश्राद्धदानानि ता एवार्थ-प्रयोजनं यस्यास्ता धेनुमन्वगनुपदं ययौ । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीवमव्ययम्' इत्यमरः । सता मतेन सद्भिर्मान्येन । 'गतिबुद्धिः—' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः । सता मतेन विधिनानुष्ठाने-
५५३। युक्ता साक्षात्प्रत्यक्षा श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव । वभौ च ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् १७

स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणा यूथानि कु-लानि येषु तानि । वर्हाण्येषा सन्तीति बर्हिणा मयूरा । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनच्छ्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि श्यामा-यमानानि वराहवर्हिणादिमलिनित्नादयमानानि । श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिडाज्भ्य क्यप्' इति क्यप्प्रत्ययः । 'वा ङष्' इत्यात्मनेपदे शानच् । नृ-नैरध्यासिता अधिष्ठिता शाद्वल येषु तानि । शादा शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शा-द्वला शष्पद्वयमदेद्याः । 'शाद्वल शादहरेते' इत्यमरः । 'शाद' कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाड्डलच्' इति डलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन्त्ययौ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्बपुषो नरेन्द्रः ।

उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौ । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौ' इति हलायुधः । नरेन्द्रश्च । उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीवमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् । वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च । अञ्चिताभ्या चारुभ्या गताभ्या गम-नाभ्या तपोवनादावृत्ते पन्थास्त तपोवनावृत्तिपथम् । 'ऋक्पू—' इत्यादिना समासा-न्तोऽप्रत्ययः । अलचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥

वशिष्टधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।

पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरूपोपिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

वशिष्टधेनोरनुयायिनमनुचर वनान्तादावर्तमान प्रत्यागत त दिलीप वनिता मुदक्षिण

निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा । निनिमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्या कर-
णाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भवामिव । वसतेः कर्तरि क्तः ।
पपौ । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिक पिवति तद्वदतितृष्णयाधिक व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' इत्यञ्प्रत्ययः । पुरस्कृताग्रतः कृता ।
धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । वर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिव-
स्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दिनयोर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्य-
गता संध्येव । रराज ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।

प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षताना पात्रेण सह वर्तते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं
प्रशस्तक्षीरां ता धेनु प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च । तस्या धेन्वा विशाल शृङ्गान्तरं शृङ्गम-
ध्यम् । अर्थसिद्धे कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाञ्छिद् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजा प्रत्य-
ग्रहीदिति हेतोस्तौ दपती ननन्दतुः । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुलमाह—भक्त्येति । पू-
ज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव
विधा प्रकारो येषा तेषाम् । मङ्गतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिहानि पूजास्वीका-
रादीनि पुर फलानि । पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बि-
तफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।

दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निपण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः ।
'भार्या जायाथ पु भूम्नि दारा' इत्यमरः । पादौ निपीड्याभिवन्द्य । साध्य सध्याया विहित
विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निपण्णामासीना दोग्ध्रीं दोहनशीलाम् । 'दृन्' इति
तृन्प्रत्ययः । धेनुमेव पुनर्भेजे सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुलग्न्येते ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।

क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता व-

लय प्रदीपाश्च यस्यास्ता तथोक्ता ता पूर्वोक्ता निषण्णा धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तमन्वनन्तरं सविवेश सुष्वाप । प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयो पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौरुष्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते-' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।

सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं सतानाय महिष्या सममभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमर । व्रत धारयत । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गङ्गामाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः परुत्परारि-' इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्राहाय पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ॥' इत्यमर । मुनिहोमधेनु । आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशय' इति यादव । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाधुस्मृदशा सन' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपात पतनप्रदेश । गङ्गाया प्रपातस्तस्यान्ते सर्मापि विरूढानि जातानि शष्पाणि बालवृणानि यस्मिंस्तत् । 'शष्प बालवृण घास' इत्यमर । गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गङ्गारं गुह्यामाविवेश ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभाया प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतन यस्य स सिंहस्ता धेनु प्रसह्य दृष्टात् । 'प्रसह्य तु दृष्टार्थकम्' इत्यमर । चकर्ष । किलेललीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।

रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिबद्धेन प्रतिबद्धेन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तं धोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्ता दृष्टिम् । रश्मिषु प्रप्रहेषु । 'किरणप्रप्रहौ रश्मी' इत्यमर । आदायेव गृहीत्वेव । निवर्तयामास ॥

स पाटलायां गवि तस्थिचांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरं स नृपः पाटलाया रक्तवर्णाया गवि तस्थिवास स्थितम् । 'कसुश्र्व' इति क-
सुप्रत्ययः । केसरिण सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य । विकारो धातुमयी । त-
स्यामधिलकायामूर्ध्वभूमौ । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधिलका' इत्यमरः । 'उपाधि-
न्या त्यक्तासन्नारूढयोः' इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् । 'फुल्ल विकसने'
इति धातोः पचाद्यच् । 'प्रफुल्लम्' इति तकारपाठे 'निफला विशरणे' इति धातो क-
र्तरि क्त 'उत्परस्यात्' इत्युकारादेशः । लोभ्राख्य द्रुममिव । ददर्श ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिपङ्क्तो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी । शरण रक्षणम् । 'शरण गृहरक्षित्रोः'
इत्यमरः । 'शरण रक्षणे गृहे' इति यादवः । शरणे साधु 'शरण्यः' । 'तत्र साधु' इति
यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिपङ्क्तो जात-
पराभवः सन् । 'अभिपङ्क्तः पराभवः' इत्यमरः । वध्यस्य वधार्हस्य । 'दण्डादिभ्यो यः'
इति यप्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात् । 'तूणोपासद्गतूणीरनिषङ्गा इषुधि-
र्द्वयोः' इत्यमरः । शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभाभिभूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षि-
विशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । 'कङ्कः पक्षिविशेषे स्यादुत्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः ।
'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्ख एव कर्तार्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्तरी पुङ्खे' इति
यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥

बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

बाह्वो प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्र-
वृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव । 'भोगी राज-
भुजगयो' इति शाश्वतः । अभ्यर्णमन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभि-
तोऽव्ययम्' इत्यमरः । आगस्कृतमपराधकारिणमस्पृशद्भिः । स्वतेजोभिरन्तरदह्यत ।
'अधिक्षेपाद्यसहन तैजः प्राणात्ययेष्वपि' इति यादवः ॥

तमार्यगृहं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन्निस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ३३

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सता गृहं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिवा-
द्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुः चिद् केतुवद्व्यावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो
महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूत्पूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः ।

त दिलीप मनुष्यवाचा करणेन पुनर्विस्माययन्विस्मयमाश्चर्ये प्रापयन्निजगाद । 'स्मिद् ईपद्वमने' इति वातोर्णिवि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयते' इति हेतुमयविवक्षायामेवेति 'भीष्म्योर्हेतुमये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षाया न कश्चिद्दोषः ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यल्पमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे महीपाल, तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसावनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्घोषे—'न केवलं क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूय पर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतोऽस्मिन्मयि । सार्वविमक्तिकस्तसि । प्रयुक्तमप्यल्पं वृथा स्यात् । तथाहि । पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्छति न प्रमरति ॥

कैलासगौरं वृषमात्स्न्योः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । 'चानीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः' इति आश्विनः । वृषं वृषममात्स्न्योरारोहमिच्छो । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तत्तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरममवेहि विद्धि । 'पृथिवी नल्लितेजोवायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ॥' इति वादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ३६

पुरोऽग्रतोऽसु देवदारुं पश्यसि । इति कालः । असौ देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्चि । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौरां हेतुः । कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां पयसामिन्धूनां रसज्ञः स्वादुः स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसा क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽन्धं च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमात्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचिन्कटं कपोलः कण्डूयमानेन कपंता । 'कण्डूद्विभ्यो यक्' इति यक् । ततः शानच् । वन्यद्विपेनास्य देवदारोत्त्वोन्मथिता । अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् ।

सेना नयतीति सेनानी स्कन्दः । 'पार्वतीनन्दनः स्कन्द सेनानी.' इत्यमरः । 'सत्सू-
द्विप-' इत्यादिना क्तिप् । तमेव । एन देवदारु गुशोच ॥

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं
भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्क समीपमागता प्राप्ताः सत्त्वा प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिस्तत् ।
'अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयो.' इति केशवः । सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्न-
द्रिकुक्षौ गुहायामह व्यापारितो नियुक्तः ॥

तस्यालमेपा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्या सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा
शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । सुरद्विषो राहोः । चन्द्रमस इय चान्द्रमसी
सुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्गागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अल पर्याप्ता ।
'नमः स्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यस्त्व लज्जा विहाय निवर्तस्व । भवास्त्व गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता
शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाद्य कथं तत्समीपं ग-
च्छेयमत आह— शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन । 'शस्त्रमायुधलोहयो.' इत्यमरः ।
अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्र-
भृता यशो न क्षिणोति न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्ये-
श्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेऽवज्ञामपमानं शिथिलीचकार ।
तत्ताजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदः न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभि-
मानः । न सर्वेश्वरः प्रतीति भावः ॥

प्रत्यव्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडीकृतस्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन्तत्पूर्वभङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो
विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् । 'दृग्द-

‘छिन्नलोचनचतुर्नयनान्वदेक्षपाक्षीणि’ इति हल्युपः । त्रीज्यन्वक्तानि यस्य स च्य-
न्वको हरः । तस्य वीक्षणेन जडीकृतो निधन्दीकृतः । वज्र पाणौ यस्य स वज्रपाणि-
तिन्द्रः । प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्’ इति पाणेः सप्तम्य-
न्तत्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृप एनं सिंह प्रत्यब्रवीच्च । ‘बाहु सवर्जं शक्य
कुट्टल्याल्लन्मयत्प्रभुः’ इति नहामारवे ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्रं कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे मृगेन्द्र, संरुद्धचेष्टस्य प्रतिवक्ष्यापारस्य नन तद्वचोवाक्यं कामं हास्यं परेहस्तनीय-
म् । यद्वचः ‘स त्वं नदीयेन’ (२ । ४५) इत्यादिक्मह विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरासि । ताहिं क-
ष्ठीं स्वीयतामित्याराङ्गयेद्वरार्कैरत्वात्सर्वत्र त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति । हि
भूतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्भूत्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेति । विदो
त्तो वा’ इति पलादेशः । अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि । वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते ।
अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ष्यसंभाषिताथर्भनेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु नौनमेव भूषणम् । त
तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानाति । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽह विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रत्यः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थिति-
प्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे नन मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशक्तन इत्यर्थः । शासनं च
‘सिंहत्वनङ्गागतसत्त्ववृत्ति’ (२ । ३८) इत्युक्तरूपम् । ताहिं वित्तज्य गम्यताम् । नैला-
ह—गुरोरपीति । पुरस्तादग्ने नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गौरुपमनुपेक्षणीयम् ।
आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विच्छ्रज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

लोऽङ्गागतसत्त्ववृत्तित्वं नदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं सपादपित-
प्रसीद । दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा
महर्षेरियं धेनुविच्छ्रज्यताम् ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।

भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वज्राये ॥ ४६ ॥

अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरिगह्वराणां गुहानाम् । ‘देवत्वात्तत्रि-
गुहा । गह्वरम्’ इत्यनरः । अन्धकारध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् ।
निरस्तत्रित्यर्थः । किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं नृप भूयो वभाषे । हास्यकारणम् ‘अल्पस्य हेतो-
र्वहु हावुमिच्छन्’ (२ । ४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥४७॥

एकातपत्रमेकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येव बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्यक्तुमिच्छस्त्व विचारे कार्याकार्यविमर्शं मूढो मूर्खो मे मम प्रतिभासि ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥४८॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौ । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ, जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विघ्नेभ्यः शश्वत्सदा । 'पुनः सदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वर जीवितेनैव शश्वदखिलजगन्प्राणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किं-तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोष्ठीः ४९

अथेति पक्षान्तरे । अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव कृशानु प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्विभेषि । इति काकु । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पक्षमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि' इत्यमरः । घटा इवोधासि यासां ता घटोष्ठी । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरुधसो ङीष्' इति ङीष् । कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । 'विश्राणन वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम्' इत्यमरः । भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' इत्यादिना बलचप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रक्ष । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसबन्धि पदं स्थानमाहुः । स्वर्गात् भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभापतेव ॥ ५१ ॥

दुन्द्र एतादृशत्वा विरते सति दुष्टातेन स त्रेहल मलिननेन तिरस्त्रयः सैतेऽने
 प्रीत्या तन्नेवार्थं स्थितिगत्सु वैरिणापदेव । इत्युक्तेषां । स तिरस्त्रं मुवेत्तनापेक्षिते-
 क्रमेण । मुविहृत् द्विक्रमेणैव पठेत् । तदुक्तम्—‘इदिया चिरविप्र छिन्ने के विसृज्योग-
 क्तिनेतनमूवेविधौ । मुविहृत् सिद्धयेन च यत्नवदेत दक्षोत्तिना वरितं वदिनः ॥’ इति ॥

निशम्य देवानुचरत्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातरास्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां शयालुः ॥ ५२ ॥

देवानुचरत्येवमविहृत्य लिहत्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किं-
 तः सत् । तेन लिहेन पदस्य सितं व्याकृतम् । नृनंके मन्वे क्षाः । तेन कतरे वक्षि-
 ती यस्यालुः । ‘बहुर्महौ तस्यजने खाद्यत्वात्’ इति षड् । ‘निशैतारिभ्यश्च’ इति
 १२ । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितपेलपरः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां
 ५७ सत् । सुतरामित्यत्र ‘द्विवचनविभक्त्य-’ इत्यादिना सुवस्वत्तरः । निनेतिह
 वक्ष-’ इत्यादिनाम्प्रत्ययः । ‘ताद्वैतयातवेविनक्ति’ इत्यत्रपठेह्य ॥

निमुवाचेत्याह—

क्षताकिल जायत इत्युद्गमः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरपक्रोशमलीमत्तैर्वा ॥ ५३ ॥

‘इह ह्येतान्’ इति शतौः संप्रदादिवाङ्मिह । ‘मन्दीनम्’ इति वक्तव्याद्भुत सै-
 क्रमेणैवगामने च क्षदिति रूपं लिङ् । क्षतो नराशयत इति क्षत्रः । इतीति योगादे-
 नानाका । तान्नेनां क्षुण्णति क्वचित्पतेऽहुकृतमिति—इतिरित्यादिन । तद्वत् सन्तः
 क्षत्रस्य प्रशङ्गात् नन्दो वाचनः । क्षत्रशब्द इत्यर्थः । क्षताशयत इति क्षुण्णत्वा भुवनेषु
 रुढः किल उल्लेखः रुढः । नाशकर्तृदिव-केवलस्य । किं पशून्जन्तुष्वप्येव स इत्यर्थः ।
 तत् निनेत्यत आह—तत् क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विद्वत्प्राकारत्वं क्षत्रशब्दमवर्ततः
 एतौ राज्येन किम् । अपक्रोशमलीमत्तैर्विन्दान्तिकैः । ‘अपक्रोशो दुष्टुणा च दुष्टा नि-
 न्दा च गर्हणे’ इत्यनन्तरः । ‘ज्योत्स्नातमिला-’ इत्यादिना नलीमत्तराश्वो विपत्तिरिति । ‘न-
 लीमत्तु नलीन कक्षर मत्तद्विषयम्’ इत्यनन्तरः । तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यपमे-
 लयः । एतेन ‘एक वचनम्’ (२। ४४) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रमुक्तमेतिवेदितम् ॥
 लयैकशतौ (२। ४५) इत्यनन्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो नहर्षेविभ्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।

इमाननूनां सुरभेरवेहि तद्रौजस्ता नु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अनन्यः औपपन्नः । चकारो वाक्यार्थः । नहर्षेऽनुनयो वाच्यार्थः पयस्विनीनां सो-
 ग्रीणां गवां विभ्राणनाद्यानाम् । ‘त्यागो वितरणं दन्तुत्तर्जनवितर्जनैः । विभ्राणं वितर-
 णम्’ इत्यनन्तरः । कपंतं शक्यं । न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—इमां गान् सुरभेः दान-
 धेनोः । ‘दधनी वेमते’ इति पदानी । अनूनान्त्यूनान्वेहि जानीहि । ताहं व्यनत्याद-
 न-

रिभवोऽभूदित्याह—रुद्रो जसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्रा प्रहृत तु प्रहारस्तु । नपुसके भावे क्त । रुद्रो जसेश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्कयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।

न पारणा स्याद्विहता तच्चैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५॥

सेय गोमया । निष्कीयते प्रत्याद्वियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्कयः । प्रतिशीर्षकम् । 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्कयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः । पक्षम्यास्तसिल् । मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता । युक्त्यर्थः । 'धर्मपथ्यर्थः—' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । एव सति तव पारणा भोजन विहता न स्यात् । मुनेः क्रिया होमादिः । स एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं सरक्ष्यमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।

स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥५६॥

परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवानपि । 'परतन्त्रः' पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । इदं वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । 'शेषे प्रथमः' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह—हि यस्माद्धेतो । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । तव देवदारौ विषये महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति—स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्यं विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाग्रणेन । नियोक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोऽग्रे स्थातुं शक्यं नहि ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यर्हि स्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥५७॥

किमपि किं वाह तवार्हिस्योऽवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालु कारुणिको भव । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्या मुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह—एकान्तेति । मद्भिधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यं विनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेषु शरीरेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।

तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥५८॥

संबन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः । 'स्यादाभाषणमालापः' इत्यमरः । स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः । तत्ततो हेतोर्हेभूतना-

यानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव सवन्धिनो मित्रस्य मे प्रणय याच्वाम् । 'प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्चाप्रेमाण' इत्यमर । हन्तु नार्हति ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तवाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वत । सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः । न्यस्तशस्त्र-स्यकायुध सन् । स्वदेहम् । आमिषस्य मांसस्य । 'पलल क्रव्यमामिषम्' इत्यमर । पिण्ड कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे उग्र सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोऽवाङ्मुखस्याधोमुखस्य । 'स्यादवाङ्मुख्यधोमुख' इत्यमर । प्रजानां पालयितुं राज उपर्युपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपात । विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।

ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविर्णी न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानं तत् । 'उपमानादान्वारे' इति वयच् । तत् शा-नच् । उत्थितमुत्पन्नम् । 'हे वत्स, उत्तिष्ठ' इति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् अस्ते शत्रुप्रत्यय । अग्रतोऽग्रे प्रस्रव क्षीरस्रावोऽस्ति यस्यां सा ता प्रस्रविर्णी गा स्व जननीमिव ददर्श । सिंह न ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाष्य परीक्षितोऽसि

ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ६२ ।

विस्मितमाश्चर्यं गतम् । कर्तारं क । तं दिलीप धेनुरुवाच । किमित्यत्राह—हे साधो मया मायामुद्भाष्य कल्पयित्वा परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोऽपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंसा घातुका । 'शरारुर्घातुको हिंस' इत्यमर । 'नमिकम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत शुष्ठु । न प्रभव इति योज्यम् । 'वलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यती च निर्भर' इत्यमर ॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतासि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

हे पुत्र, गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीतासि । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी । वर देवेभ्यो वरणीयमर्थम् । 'देवादृते वर' श्रेष्ठे त्रिषु ह्रीवे मना विप्रये' इत्यमरः । वृणीष्व स्त्रीकुरु । तथाहि । मा केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावे-

हि न विद्धि । किंतु प्रमत्ता माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि । 'दुहः कञ्च-
श्च' इति कप्प्रत्ययः ॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्ताजितवीरशब्दः ।

वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

ततो मानितार्थी । स्वहस्ताजितो वीर इति शब्दो येन स । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं
चोक्तम् । सराजा हस्तौ समानीय सधाय । अजालं बद्धेल्यर्थं । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयिता-
रम् । अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणाया ययाचे ॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पक्ष्मपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥

सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयत इति संतानकाम । 'कर्मण्यण्' । तस्मै राज्ञे तथेति ।
कामयत इति कामो वरः । कर्मार्थं षञ्प्रत्ययः । तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय 'हे पुत्र, मदीयं
पयः पक्ष्मपुटे पक्ष्मनिमित्ते पात्रे दुग्धोपभुङ्क्ष्व । 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः । 'पिव'
इति तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामाधिगम्य मातः ।

औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे मात, वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः ।
तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमौ-
धस्य क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया उर्व्या षष्ठांशं षष्ठभागमिव ।
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।

तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्य-
नया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव । तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धि-
मवत्सवन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावगता च ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुख यस्य स भृपाणां गुरुदिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमू-
हितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव । वाचा गुरवे नि-
वेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति ।
किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सङ्घत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वशिष्टेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातिवृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मागर्हितस्वभाव । सत्सु वत्सल प्रेमवान्सद्वत्सल । 'वत्सासाभ्या कामवले'
इति लक्ष्यम् । वशिष्टेन कृताभ्यनुज्ञ कृतानुमति स राजा वत्सस्य हुतस्य चावशेषपीत-
हुतावशिष्ट नन्दिन्या स्तन्य क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव । अतिवृष्णः सन्पपौ ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।

तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वशिष्टः ७०

वशी वशिष्टः प्राप्तः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा
तस्या अन्ते प्रास्थानिक प्रास्थानकाले भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः । 'कालाङ्ग' इति
। 'यथाकथंचिद्रुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यते' इति वृत्तिकारः ।
इष्यते प्राप्यतेऽनेनेत्ययन स्वस्त्ययन शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वा राज-
धानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च ।

धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमश्रातीति हुताशोऽग्निः । 'कर्मण्यम्' । तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् ।
प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुन्धतीं च सवत्सा धेनु च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिण प्रद-
क्षिणम् । 'तिष्ठद्रुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः । ततश्चिन् । अप्रदक्षिण प्रदक्षिण सपद्यमान
कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिर्मङ्गलाचारैरुग्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।

ययावनुद्धातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्ब्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाद्वा-
करस्वनेनानुद्धातः पाषाणादिप्रतिघातारहितः । अत एव सुखयतीति सुखः । तेन रथेन ।
स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं ययौ । मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनु-
द्धातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनामुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौपधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यजनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन सतानार्थेन व्रतेन
नियमेन कर्षितं कृशीकृतमङ्गलस्य तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनामुवद्भिरतिष्ठ-
भुभिर्नेत्रैः । औपधीना नाथ सोममिव । तं राजानं पपुः । अल्पास्थया दृष्टश्रुतिर्यथैः । चन्द्र-
पक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थं लोकाहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननिय-
मः । 'तं च सोमं पपुर्देवा पर्यायेणानुपूर्वशः' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुर. पुरीरसुराणा दारयतीति पुरदरं शक्र । 'पू सर्वयोर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः 'वाचयमपुरंदरौ च' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य स नृप. पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् । 'पताका वैजयन्ती स्यात्कैतन ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । पुर प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले । 'सारो बले स्थिराशे च न्याय्ये ह्रीं वरे त्रिपु' इत्यमरः । भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्ज स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम् ।

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्व । अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्न नयनसमुत्थम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः । 'क्षेपः स्यादत्रिनेत्रप्रसूत' इति हलायुध । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्त हरिवशे—'नेत्राभ्या वारि सुखाव दशधा द्योतयदिश । तद्रर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य वारयामासुर्न च ता समशङ्कुवन् । स ताभ्य सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भं प्रभान्वितः ॥ पपात भासयल्लोकाञ्छीताशु सर्वभावन ॥' इति । सुरसरिद्रुहा वह्निना निष्ठयूत विधिसम् । 'च्छ्वो गूडनुनासिके च' इत्यनेन निपूर्वाट्ठीवतेर्वकारस्य ऊट् । 'गुननुत्तास्तनिष्ठयूताविद्धक्षितेरिता समा' इत्यमरः । ऐश तेजः स्कन्दमिव । अत्र रामायणम्—'ते गत्वा पर्वत राम कैलास वातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासु पुत्रार्थं सर्वदेवता' ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्या महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवताना प्रतिजाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानाभिद प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यरूपमधारयत् । स तस्या महिमा दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु ता देवीमभ्यसिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतासि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥' इति । राज्ञी । सुदक्षिणा नरपतेर्दलीपस्य कुलभूत्यै सततिलक्षणायां गुरुभिरहद्विर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्ट गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः । अत्र मनु.—'अष्टाना लोकपालाना वपुर्धारयते नृप' इति । अत्र 'आधत्त' इत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते—'यथेय पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे । एव त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥' इत्याश्वलायनानां सीसन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति । मालिनीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'नममयययुतेय मालिनी भोगिलोकै' इति लक्षणात् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया सजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये

नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्य समावलोक्योऽप्यसमावलोक्य ।
भवोऽपि योऽभूदभव शिवोऽय जगत्पायादपि न स पायात् ॥
'राज्ञी गर्भमावत्' (२।७५) इत्युक्तम् । सप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्ताति—
अथेप्सितं भर्तुरपस्थितोदयं सखीजनोद्दीक्षणाकौमुदीमुखम् ।
निदानमिष्वाकुकुलस्य संततेः सुदक्षिणा दौर्हदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुर्दिलीपस्येप्सितं मनोर-
थम् । भावे क् । पुनः सखीजनस्योद्दीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् ।
यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्पत्तिरिति । तदुक्तं भविष्योत्तरे—'कौमोदन्ते जना यस्या तेना-
सौ कौमुदी मता' इति । तस्या मुखं प्रारम्भम् । 'सखीजनोद्दीक्षणाकौमुदीमहम्' इति पाठ-
केचित्पठन्ति । इष्वाकुकुलस्य सन्ततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च
मू' इत्यमरः । एवंविधं दौर्हदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च
द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भट—'मातृजन्यस्य हृदयं मातृश्च हृदयं च तत् । सवद्भ तै-
न गर्भिण्याः श्रेष्ठं भ्रद्राभिमाननम् ॥' इति । तत्त्वबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हदमित्युच्यते । सा च
तद्योगाद्दौर्हदिनीति । तदुक्तं सप्रहे—'द्विहृदया नारी दौर्हदिनीमाचक्षते' इति । अत्र
दौर्हदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालकारः । अस्मिन्सर्गे वशस्थं
वृत्तम्—'जतौ तु वशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् ॥

सप्रति धानतात्पर्यं गर्भलक्षणं वर्णयति—
शरीरसादादसमग्रभूषणा मुखेन सालक्ष्यत लोघ्रपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥ २ ॥
शरीरस्य सादात्कार्क्षादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोघ्रपुष्पेणैव पाण्डुना मुखेनो-
पलभिता सा सुदक्षिणा । विचेया मृगयात्तारका यस्या सा तथोक्ता । विरललक्षत्रैत्यर्थः ।
तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनीपलक्षितेपदसमासप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीष-
दनेत्यर्थः । 'तत्तिलादिष्वा कृत्वसुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुवद्भावात् । शर्वरी रात्रिरिव
अल्पव्यन । शरीरसादादिगर्भलक्षणमाह वाग्भट—'धामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिर-
रोचनम् । जृम्भा प्रसेकं सदनं रोमराज्या प्रकाशनम् ॥' इति ॥
तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहस्युपाग्राय न वृत्तिमाययौ ।
करीव सिक्कं पृथतैः पयोमुचां शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥
क्षितीश्वरो रहसि मृदा सुगन्धि तस्या आननं तदाननं सुदक्षिणा मुखनुपाग्रा-
य वृत्तिं नाययौ । न कम्बिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गार

पादयोः सिते । प्रीप्ते हुतवहेऽपि स्यादुपधाशुद्धमन्त्रिणि' इति विश्व । पयोमुचा मेघाना
पृपतैर्विन्दुभिः । 'पृपन्ति विन्दुपृपताः' इत्यमरः । सिक्तमुक्षित वनराज्याः पत्वलमुपा-
ग्राय करी गज इव । अत्र करिवनराजिपत्वलाना कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसधेय ।
गर्भिणीनां मृद्भक्षण लोकप्रसिद्धमेव । एतेन दोहदाख्य गर्भलक्षणमुच्यते ॥

दोहदलक्षणे मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते—

दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।
अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे मनो ववन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥४॥

हि यस्मादिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्या सुतस्तत्सुतः । मरुत्वानिन्द्रः । 'इन्द्रो
मरुत्वान्मघवा' इत्यमरः । दिव स्वर्गमिव । भुव भोक्ष्यते । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् ।
अत प्रथम सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यव-
स्तु । तस्मिन् । कर्मणि घञ्प्रत्यय । रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्था । अन्ये च ते
रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो ववन्ध । विदधावित्यर्थः । दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य
पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

न मे ह्रिया शंसति किञ्चिदीप्सितं स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥ ५ ॥

मगधस्य राज्ञोऽपत्य स्त्री मागधी सुदक्षिणा । 'द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' इत्यण-
प्रत्यय । ह्रिया किञ्चित्किमपीप्सितमिष्ट मे मद्य न शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्य-
नुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान् । कर्तरि क्तः । 'आदृतौ सादराचितौ' इत्यमरः । प्रियायाः
सखी सहचरीरुत्तरकोसलेश्वरो दिलीप पृच्छति स्म पप्रच्छ । 'लट् स्मे' इत्यनेन भूतार्थे
लट् । सखीना विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां यदेव ववे तदपश्यदादृतम् ।
न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥

दोहद गर्भिणीमनोरथ । 'दोहद दौर्हद श्रद्धा लालस च सम स्मृतम्' इति हलानुध ।
सा सुदक्षिणा दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःखशीलता दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु
वत्र आचकाङ्क्ष तदादृतमानीतम् । भर्त्रेति शेषः । अपश्यदेव । अलभतेत्यर्थः । कुत ।
हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि स्वर्गेऽपीष्ट वस्त्वनासाद्यमनवाप्य नाभूत् । किं याच्यया । ने-
त्याह—अधिज्यधन्वन इति । नहि वीरपत्नीनामलभ्य नाम किञ्चिदस्तीति भावः । अत्र
वाग्भट—'पादशोफो विदाहोऽन्ते श्रद्धा च विविधात्मिका' इति । एतच्च पत्नीमनोरथ
पूरणकारणे दृष्टदोषसम्भवात् । न तु राज्ञ प्रीतिलौल्यात् । तदुक्तम्—'देयमप्यहितं
तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥' अन्यत्र च—
'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति ॥

क्रमेषु निस्तीर्य च दोहदव्यथां प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपञ्चापगमादनन्तरं लतेव संनद्धमनोऽपहृत्वा ॥ ७ ॥

सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथा च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती ।
पुराणपञ्चापगमादनाशादनन्तरं सनद्धा सजाता प्रत्यप्रत्वान्मनोऽज्ञा पट्टवा यस्या-
मा लतेव । रराज ॥

लक्षणान्तरं वर्णयति—

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ ममन्ताग्नीले मुखे
चुके यस्य तत् । तदीयं स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः
पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भट—‘अम्लेष्टता स्तनौ-
पीनौ श्वेतान्तौ कृष्णचूचुकौ’ इति ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।

नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

नृप समत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । ‘आपन्नसत्त्वा स्याद्भुविष्यन्तर्वल्ली च
गर्भिणी’ इत्यमरः । महिषीम् । निधान निधिर्गर्भे यस्यास्ता सागराम्बरा समुद्रवसनाम् ।
भूमिमिवेत्यर्थः । ‘भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा’ इति कोशः । अभ्यन्तरे लीन-
पावको यस्यास्ता शमीमिव । शमीतरौ वदिरस्तीत्यत्र लिङ्गः शमीगर्भोदामि जनयतीति ।
अन्तःसलिलमन्तर्गतजला सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत । एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेज-
स्वित्त्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्मुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।

यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

धीरः स राजा प्रियायामनुरागस्य स्नेहस्य । मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजवलेन
करेण वाजितानाम् । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । वृत्ते पुत्रो मे भविष्यतीति
सतोपस्य च । ‘धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु’ इति विश्वः । सदृशीरनुरूपाः ।
पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्थासा ता क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त
कृतवान् । आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते । अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंस-
वनम् । यदाह—‘पुसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ इति पारस्करः । ‘चतुर्थेऽनवलो-
भनम्’ इत्याश्वलायनः । ‘पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम्’ इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।

तयोपचाराञ्जलिस्त्रिहस्तया ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

गृहागतो नृप सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौर-
वाद्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्न-
हस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या । 'चञ्चल तरल चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । तथा
सुदक्षिण्या ननन्द । 'सुरेन्द्रमात्राश्रितः' इत्यत्र मनु — 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्रा-
भिर्निमित्तो नृपः' इति ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते भिषग्भिरासैरथ गर्भभर्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवमभितामिव ॥ १२

अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा । 'सजाया समजनिषदः' इत्यादिना क्यप् । तस्या
कुशलं कृतिभिः । 'कृती कुशल' इत्यमरः । आसैर्हितैर्भिषग्भिवैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ
चिकित्सके' इत्यमरः । गर्भस्य भर्मणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्म' इति हैमः । 'भृति-
भर्म' इति शाश्वतः । भृजो मनिचप्रलयः । 'गर्भकर्मणि' इति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौ-
चित्यभङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य
गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमो-
चने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अभ्राण्यस्या सजातान्यभिता ताम् । 'तदस्य सजात
तारकादिभ्य इतच्' इतीतच्प्रत्ययः । दिवमिव । पतिर्भर्ता प्रतीतो हृष्टः सन् । 'ख्याते
हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

ततः शच्येन्द्राण्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा समये
प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति ध्रुते । उच्चसंश्रयैरु-
च्चस्थैस्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासभव पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपदस्य
त पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्या सा त्रिसाधना
शक्तिः । 'शक्तयस्तिष्ठ प्रभावोत्साहमन्त्रजा' इत्यमरः । अक्षयमर्थमिव । असूत । 'षूड्
प्राणिगर्भविमोचने' इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते । तस्माद्धातो कर्तरि लङ् । अत्रेदमनुसंधेय-
म्—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा इषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा । दशशिखिमनुयुक्ति-
थीन्द्रियाशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृ-
षभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि च
नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशिर्त्रिंशशा यथाक्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परम-
नीचा इति जातकश्लोकार्थः । अत्राशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः—'त्रिंशद्भागात्मक
लमम्' इति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम । तदुक्तं लघुजातके—'रविणास्तमयो
योगो वियोगस्तूदयो भवेत्' इति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः । त-
दुक्तं राजमृगाङ्गे—'स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षकेऽर्धं सुहृद्दे पादं द्विङ्केऽल्पं शुभं खेचरेन्द्र । नीच-
स्थायी नास्तगो वा न किञ्चित्पादं नूनं स्वत्रिकोणे ददाति ॥' इति । तदिदमाह कविरुच्चस-

स्थैरसूर्यगैरिति च । एव सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहा खोद्यस्थाः स एव तुङ्गो भवति । तदुक्तं कूटस्थीये—‘सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजान एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेऽतः परं दिव्या ॥’ इति । तदिदमाह—पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो वयुः सुखाः प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।

वभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे द्वितीया । दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना व-
भूवुः । मारुतो वाताः सुखा मनोहरा वयुः । अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वी-
चकार । इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं वभूव । तथाहि । तादृशा रघुप्रकाराणां भवो
जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः । ततो देवा अपि सतुष्टा इत्यर्थः ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो वभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

‘अरिष्टं सूतिकागृहम्’ इत्यमरः । अरिष्टे सूतिकागृहे शय्या तल्पः परितोऽभित ।
‘अभितः परितः समयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यते’ इति द्वितीया । विसारिणा । सुज-
न्मनः शोभनोत्पत्तेः । ‘जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः’ इत्यमरः । तस्य शिशो-
निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदी-
पा । ‘अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ’ इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताश्चित्राणि इव वभूवुः । निशी-
थशब्दो दीपानां प्रमाधिक्यसमावनार्थः ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीन्नयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

भूपतेर्दिलीपस्यामृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् । ‘सरूपसमसंमिता’ इत्याह दण्डी ।
कुमारजन्मं पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तं पुरचारिणे जनाय त्रयमेवादे-
यमासीत् । किं तत् । शशिप्रभमुज्ज्वलं छत्रम् । उभे चामरे च । छत्रादीनां राज्ञः
प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

महोदधेः पूरं इवेन्दुदर्शनाद्गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव नात्मनि ॥ १७ ॥

निवातो निर्वातप्रदेशः । ‘निवातावाश्रयावातौ’ इत्यमरः । तत्र यत्पद्मं तद्वस्तिमि-
तेन निष्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण कान्तं सुन्दरं सुताननं पुत्रमुखं पिवतस्तृष्णया पश्यतो
नृपस्य गुरुत्कटं प्रहर्षं कर्ता इन्दुदर्शनाद्गुरुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव । आत्मनि
शरीरे न प्रवभूव स्थातुं न शशाक । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । नखल्पाधारेऽधिकं
मीयत इति भावः । यद्वा हर्षं आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रवभूव । आत्मानं नियन्तुं
न शशाक । किंतु वह्निर्जगामेत्यर्थः ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं वभौ ॥ १८ ॥

स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । वशिष्टेन । तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अखिले समग्रे जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तं संस्कारः शाणोलेखनादित्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः । 'खनि स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । मणिरिव । अधिकं वभौ । वशिष्टमन्त्रप्रभावात्तेजिष्ठोऽभूदित्यर्थः । अत्र मनु — 'प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते' इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्गानि मागधीपतेः पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

सुखं सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषिता वेद्यानाम् । 'वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवा' इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैर्हर्षनर्तने सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्गानि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त । किंतु । द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः । पृषोदरादित्वात्साधुः । तेषां पथ्याकाशेऽपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवाशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोऽपि नेदुरिति भावः ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।

ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य । अत एव चौराद्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नाभूत् । किं तेनात आह — विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् । यः बद्धः विसर्जयेद्विमोचयेत् । किंतु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः । 'केवलं कृत्स्नं एकश्च केवलश्चावधीरितः' इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे — 'एष वा अनृणो यः पुत्री' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तर्मर्भकस्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्छकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः पृथिवीश्वरो दिलीपः । अयमर्भको बालकः । श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तः पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तः पारं च यायात् । यातुः शत्रुयादित्यर्थः । 'शक्तिं लिङ्' इति शक्यार्थे लिङ् । इति हेतोर्धातोः । 'अधिवधिलधि गत्यर्था' इति लघिधातोर्गमनार्थमर्थमर्थवित्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवः पुत्रः नाम्ना रघुः चकार । 'लङ्घिबहोर्नलोपश्च' इत्यप्रत्यये बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां बालो रत्नमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्खः — 'अशीचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते' इति ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।

पुपोप वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव वालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

सरघु समग्रसंपदः पूर्णलक्ष्मीकस्य पितुर्दिलीपस्य प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधिते सूर्यस्य रश्मेः । 'भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः' इत्यमरः । अनुप्रवेशाद्वालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिनम् । 'निलवीप्सयो' इति द्विर्वचनम् । वृद्धिं पुपोप । अत्र वगहसहितावचनम्—'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थान्तः ॥' इति ॥

उमावृषाङ्गौ शरजन्मना यथा यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

उमावृषाङ्गौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्तिकेयेन । 'कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा पद्माननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतु । शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन । 'जयन्तः पाकशासनि' इत्यमरः । यथा ननन्दतु । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्गाभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ समानौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतु । मागधी प्राग्व्याख्याता ॥

रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं वभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।

विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकौ । 'पुमान्त्रिया' इत्येकशेषः । तयोरिव तयोर्दपत्योर्भाववन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम वभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्तमपि कृत्वा विभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे । कर्मकर्तरि लिट् । अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः । यदेकाधार वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्तृकमेकैकविषयं प्रेम सप्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५ ॥

सोऽर्भकः शिशुः । 'पोत पाकोऽर्भको डिम्भ पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । धात्र्योपमात्रा । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृपु' इति विश्वः । प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोऽभूच्च । इति यत्नेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निपिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।

उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

शरीरयोगजै सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रियेऽमृत निषिधन्त वर्षन्तमिव त पुत्रमङ्गमारोप्य
मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः समीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां
ययौ । रसः स्वादः ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।

स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनानेन रघुणान्वय व-
शम् । प्रजाना पतिर्ब्रह्मा । गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्ति-
यत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टि-
मिव । स्थितिमन्तः प्रतिष्ठावन्तममस्तः मन्यते स्म । मन्यतेरनुदात्तत्वादिद्व्यप्रतिषेधः ।
अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि । तत्र रघुपक्षे गुणा विद्या-
विनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसध्यादिवि-
द्यादिहरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषः सुगमम् ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

'चूडा कार्या द्विजातीना सर्वेषामेव वर्तत । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचौ-
दनात् ॥' इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् । डलयोरभेदः ।
स रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत्' इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाक-
पक्षकैश्चलशिखण्डकैः । 'बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हला-
युधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवया' इत्यमरः । अमात्यपुत्रैरन्वितः
सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वा-
ङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् । 'मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोः'
इति यादवः । तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥
अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।

अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

'गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥'
इति मनुस्मरणादथ गर्भादेकादशेऽब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेन रघु विपश्चितो विद्वांसो गु-
रवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः । ते गुरवोऽत्रास्मिन्नाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथाहि ।
क्रिया शिक्षा । 'क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मसु' इति यादवः । वस्तुनि पात्र-
भूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्' इति कौटिल्यः ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।

ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिर्द्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्व-

ज्ञान च धीगुणा ॥' इति । 'आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥' इति च । उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रै-
धियो गुणैः । चत्वारोऽर्णवा उपमा यासा ताश्चतुरर्णवोपमा । 'तद्वितार्योत्तरपदसमा-
द्वारि च' इत्युत्तरपदसमास । चतस्रो विद्या । हरिता दिशामीश्वर सूर्य पवनातिपा-
तिभिर्हरिर्निजान्नाश्रैः । 'हरित्कुम्भि वणं च वृणवाजिविशेषयो' इति विश्व । चतस्रो
दिश इव । क्रमात्ततार । चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१ ॥

स रघु । 'कार्णारौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिण । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौ-
मादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणान्मेध्या शुद्धा रौरवीं रुरुसवन्धिनीम् । 'रुरुर्महाकृष्ण-
सार' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमात्रेयादिक पि-
तुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानसज्ञा । पितुरेवेत्येव
धारणमुपपादयति—नेति । तद्गुरुरेकोऽद्वितीय पार्थिवः केवल पृथिवीश्वर एव नाभूत्
किंतु क्षितौ स दिलीप एको धनुर्धरोऽप्यभूत् ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।

रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवः पुपोप गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

रघु क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्षा महोक्षो महर्षभ
'अचतुर—' आदिसूत्रेण निपातनादकारान्तत्वम् । तस्य भावस्तत्ता । ता स्पृशन्नाच्छ-
न्वत्सतरो दम्य इव । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभाव महागजत्व श्रयन्त्र-
जन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहर वपुः पुपोष ॥

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं तमोनुदं दक्षसुता इवावभुः ॥ ३३ ॥

'गौर्नादित्ये वलीवर्दे क्रतुभेदार्धभेदयो । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि ॥
पुत्रियो स्वर्गवज्राम्बुरदिमदृग्वाणलोमसु ॥' इति केशव । गावो लोमानि केशा दीयन्ते
स्वर्ग्यन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदान नाम ब्राह्मणादीना षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्य केशा-
न्ताख्य कर्माच्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्त षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राज-
न्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः ॥' इति । अथ गुरुः पिता । 'गुरुर्गोपतिपित्रादौ'
इत्यमरः । अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षा निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरे-
न्द्रकन्यास्तं रघुम् । दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव । 'तमोनुदोऽग्निचन्द्रार्कः'
इति विश्व । सत्पतिमवाप्यावभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनु—'वेदानधीत्य वेदौ वा
वेद वापि यथाक्रमम् । अविष्कृतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥' इति ॥

संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह—

युवा युगव्यायतवाहुरंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरः ।

रघुःप्रकर्पादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धग. सच्छिद्रग्रान्तो यानाद्भूतो दारुविशेषः । 'यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु' इत्यमर । युगवद्व्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य स. । असावस्य स्त इत्यमलो बलवान् । मासलधेति वृत्तिकार. । 'बलवान्मासलोऽसल' इत्यमर । 'वत्सां-साभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्यय. । कपाटवक्षाः परिणद्धकंधरो विशालग्रीव. । 'परिणा-हो विशालता' इत्यमरः । रघुर्वपुषः प्रकर्पादाधिक्याद्यौवनकृताद्गुरुः पितरमजयत् । त-थापि विनयान्नम्रत्वेन नीचेरल्पकोऽदृश्यत । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

संप्रति तस्य यौवराज्यमाह—

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥

तत आत्मना चिर धृता नितान्तगुर्वीम् । 'बोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । प्रजानां दुर पालनप्रयास लघयिष्यता लघु करिष्यता । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दा-णिच् । ततो 'लुट् सद्वा' इति शतप्रत्यय । नृपेण दिलीपेनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति शब्द भजतीति तथोक्त । 'भजो ण्वि.' इति ण्विप्रत्यय । चक्रे कृत । 'द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च' इति कौटिल्य । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रयुवराजचकारेत्यर्थः । अत्र कामन्दक—'विनयोपग्रहान्भूयैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ॥ विनीतमौरस पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत् ॥' इति ॥

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

गुणान्विनयादीन्सौरभ्यादींश्चाभिलषतीति गुणाभिलाषिणी श्री राज्यलक्ष्मी. पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतन प्रधानस्थान तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं सनिहितम् । युवराज इति सज्ञास्य सजाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वादितच्प्रत्ययः । आत्मन पद स्थानमास्पदम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपात । स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाचिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अशेनागच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥

विभावसुः सारथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

वभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषज्जनीयम् । वायुना विभावसु-र्वह्निरिव । 'सूर्यवह्नी विभावसू' इत्यमर । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमा-

न्सूर्य इव । कटो गण्ड । 'गण्ड कटो मदो दानम्' इत्यमर । तस्य प्रभेद स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव । पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणातितरामत्यन्त सुदुःसहः सुष्ट्वसह्यो वभूव ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपम स दिलीप । 'शत वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापाला' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनुद्रुतमनुगत धनुर्धरं त रघु होमतुरंगाणा रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुनापूर्णमेकोनक्रतूनामश्वमेधाना शतमपविघ्नमपगतविघ्न यथा तथाप ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

तत परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुन पुनरपि मखाय मख कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य-' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्ट मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः । 'अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । तुरंग धनुर्भृता रक्षिणा रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रह सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।

वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तत्कुमारस्य सैन्य सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो मनोमङ्ग । तदुक्तम्—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयो' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्ति कर्तव्यज्ञान यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्ट सत् । स्थितं तस्यै । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता । रघो स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।

अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो वभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

सता पुरस्कृत पूजितो दिलीपनन्दनो रघु पुण्येन तस्या नन्दिन्या यदङ्ग तस्य निस्यन्दो द्रव स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु । 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु परवलिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शन सपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्वभूव ॥

स पूर्वतः पर्वतपक्षशातनं ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।

पुनः पुनः सूतनिपिङ्गचापलं हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

नरदेवसंभव स रघु पुन पुन सूतेन निपिङ्गचापल निवारितौदृत्य रथस्यरश्मिभिः प्रग्रहैः । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । संयत वद्धमश्व हरन्त पर्वतपक्षाणा शातन छेदक देवमिन्द्र पूर्वतः पूर्वस्या दिशि ददर्श ॥

ज्ञानैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।

अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

रघुस्तमश्चहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः । 'हरि-
र्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः' इति विश्व । वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्र विदित्वा ।
'हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्व । एनमिन्द्र गगनस्पृशा व्योमव्यापिना
धीरेण गभीरेण खरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निवावोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

हे देवेन्द्र, मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजा यज्ञभागभुजा प्रथम सदा निगद्यसे क-
थ्यसे । तथाऽयजस्रदीक्षाया नित्यदीक्षाया प्रयतस्य महुरोः क्रियाविघाताय क्रतुविघा-
ताय । क्रिया विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । कथं प्रवर्तने ॥
त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विपस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ४५

त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथ । 'तद्वितार्थः—' इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तेन
त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदाशना त्वया मखद्विप क्रतुविघातका नदा
नियम्या ननु शिक्ष्या खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो भिन्नो
भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतं क्षतं । लोके सत्कर्मकथैवास्तमित्यादित्यर्थः ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोरसुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा मलीमसामाददते न पद्दतिम् ॥ ४६ ॥

हे मघवन्, तत्तन्मात्कारणान्महामतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं नाधनमसु तुरंगं प्रति-
मोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि । तथाहि । श्रुतेः पथो दर्शयितार सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महा-
न्तो मलीमया मलिना पद्दतिं मार्गं नाददते न स्वीकुर्वते । अयन्मार्गं नावलम्बन्त
इत्यर्थः । 'मलीमस तु मलिन कथं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं वचो निशम्याधिपतिर्दिवाकसाम् ।

निवर्तयामास रथं सविस्मयः प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥

इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवाकसं 'सर्गोत्तरं' । 'स्त्रि-
स्वर्गोऽन्तरिक्षे च' इति विश्व । तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभाषान्नाविन्नायः सन् । रथं
निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं, प्रचक्रमे च ॥

यद्वान्ध राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भद्रदुर्लभयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥

हे राजन्यकुमार धदिरकुमार । 'मूर्खमिवितो राजन्यो वागुजः धदिरो तिगदृ'

इत्यमर । यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि । 'ब्रुव पञ्चानाम्—' इत्यादिनाहादेश । तत्तथा स-
त्यम् । किंतु यशोधनैरस्मादशै परत शत्रुतो यशो रक्ष्यम् । तत किमत आह—भव-
द्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाश लोकप्रसिद्धमशेष सर्वे मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितु
तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्त ॥

किं तद्यश इत्याह—

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरख्यम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मा मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥

पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास । 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये
तु 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै' इत्युत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिर्विष्णुरेक
एव पुरुषोत्तम स्मृतः । यथा च त्र्यम्बक शिव एव महेश्वर स्मृतः । नापरोऽपर
पुमान् । तथा मा मुनयः शतक्रतु विदुर्विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति श्लेर्जुसादेश ।
नोऽस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोऽपि शब्दो द्वितीयगामी नहि । द्वि-
रूपे गमिगम्यादीनामुपसख्यानात्समास ॥

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥

यतोऽहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयः शततमोऽश्वः कपिलानुकारिणा कपिल-
मुनितुल्येन मयापहारितोऽपहतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तवात्राश्वे प्रयत्नेना-
लम् । प्रयत्नो माकारीत्यर्थः । निषेधस्य निषेध प्रति करणत्वात्तृतीया । सगरस्य राज्ञ
संतते सतानस्य पदव्या पद मा निधा न निषेहि । निपूर्वाद्धातोर्लुङ् । 'न मादयोगे'
इत्यङागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दन ते विनाशमूल भवेदिति भावः ॥

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

ततस्तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहास कृत्वा । अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरं-
दर वभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र, यद्येषोऽश्वमोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयः । 'सर्ग
स्वभावनिर्भोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण । भवान् रघुः मामनि-
र्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । रघु-
मित्यनेनात्मनो दुर्जयत्व सूचितम् ॥

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।

अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥

स रघुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापः सशरं करिष्यमाणः ।
आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुः प्रकर्षेण देहौन्नत्येन
विडम्बितेश्वरोऽनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि

धन्विना पञ्चत्वं वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डल तौरणाकृति ॥ अन्वर्थ
त्यात्समपदमालीढ तु तनोऽग्रत । दक्षिणे वाममाकुक्ष्य प्रत्यालीढविपर्यय ॥' इति ॥
रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।

नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । 'अवष्टम्भ' सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति
विश्व । पत्रिणा घाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्ध । अत एवामर्षणोऽसहन । क्रुद्ध इ-
त्यर्थ । गोत्रभिदिन्द्रोऽपि । 'संभावनीये चौरैऽपि गोत्र क्षोणीधरे मत' इति विश्वः ।
नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्त क्षणमात्र लाञ्छने चिह्नभूते वनुषि । दिव्ये धनु-
पीत्यर्थ । अमोघमवन्ध्य सायक वाण समधत्त सहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।

एपावनास्वादितपूर्वमाशुगः कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

भीमाना भयकराणामसुराणा शोणिते रुधिर उचित परिचितः स इन्द्रमुक्त आशु-
ग सायको दिलीपसूनो रघोर्वृहद्विशाल भुजान्तर वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्व प्र-
वर्मनास्वादितम् । सुप्नुपेति समास । मनुष्यशोणित कुतूहलेनेव पयो ॥

हरेः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।

भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्किते स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तयोक्त । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्य'-
इत्यादिना समास । कुमारोऽपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन । कर्कशा अङ्गु-
लयो यस्य स तस्मिन् । शच्या पत्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य
भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कित सायक निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्या-
य महानभिभव इति भाव ॥

जहार चान्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥

अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वज महान्तमशनि-
रूप ध्वज जहार चिच्छेद च । स शक्र । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशाना व्यप-
रोपणादवतारणाच्छेदनादिव । तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप । त हन्तुमियेषेत्यर्थ ।
क्रुधद्बृह-'' इत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।

वभूव युद्धं तुमुलं जयैपिणोरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः ॥ ५७ ॥

जयैपिणोरन्योन्यजयाकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्रत्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्त । 'गरुपक्षच्छ-
दा पक्षम्' इत्यमरः । आशीविषाः । आशिषि दंष्ट्राया विष येषां त आशीविषाः सर्पाः ।

पृषोदरादित्वात्साधु । 'स्त्री त्वाशीर्हिताशसाहिदृष्टयो' इत्यमरः । त इव भीमदर्शनाः । सपक्षा सर्पा इव द्रष्टृणा भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधो-
देशावस्थितत्वादिति भावः । पक्षिभिर्वाणैरुपान्तस्थितास्तटस्था सिद्धा देवा इन्द्रस्य
सैनिकाश्च रघोर्यस्मिस्तत्तथोक्तं तुमुल सकुल युद्ध बभूव ॥

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

शशाक निर्वापयितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

वासवोऽतिप्रबन्धेनातिसातयेन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य दुःखेन
प्रसह्यत इति दुष्प्रसह तस्य । दुःखेनाप्यसह्येत्येत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् ।
अम्बुदोऽद्भिः स्वतश्च्युतः निर्गतः वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाकः । रघोरपि लोकपा-
लात्मकस्येन्द्राशसभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।

रघुः शशाङ्गार्धमुखेन पत्रिणा शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९ ॥

ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीं प्रमथ्यमा-
नार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति ता तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विद् व्यापकमो-
यस्य स तस्य विडौजस इन्द्रस्य । पृषोदरादित्वात्साधु । शरासनज्या धनुर्मौर्वीम् ।
शराङ्कः । खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्रिणालुनादच्छिनत् ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रवलस्य विद्विषः ।

महीध्रपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमखमाददे ॥ ६० ॥

विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रवलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय
वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्रा पर्वता । मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्य-
परोपणे पक्षच्छेद उचितः स्फुरत्प्रभामण्डलमखं वज्रायुधमाददे जग्राह ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः पपात भूमौ सह सैनिकाश्चुभिः ।

निमेषमात्रादवधूय तद्भ्यथां सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१ ॥

रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिकानामश्चुभिः सह भूमौ
पपात । तस्मिन्पतिते ते रुदुरित्यर्थः । निमेषमात्रात्तद्भ्यथा दुःखमवधूय तिरस्कृत्य
सैनिकानां हर्षेण ये निःस्वना क्ष्वेडास्तैः सहोत्थितश्च । तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादाश्च-
क्रुरित्यर्थः ॥

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥

तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणामायुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे कूरे विपक्षभावे
शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोऽस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवानिति वृत्रहा । 'व-
ज्रभ्रणवृत्रेषु किप्' । तुतोपः । खयं वीर एव वीरः जानातीति भावः । कथं शत्रोः सतो-

षोऽत आह—गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिनिधीयते । गुणैः सर्वत्र सक्र-
म्यत इत्यर्थः । गुणा शत्रून्प्यावर्जयन्तीति भावः ॥

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥

सारवत्तयाद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्ध म आयुध वज्र त्वदन्येन न विसोढम् । अतो मां
प्रीत सतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरग वर्जयित्वा । ‘अन्यारादितरतै—’ इति पञ्चमी ।
किमिच्छसीति स्फुट वासव आह । तुरगमादन्यददेय नास्तीति भावः ॥

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु प्रियंवदः प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥

ततो निषङ्गात्तूणीरादसमग्र यथा तथोद्धृत सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन
तमिषु प्रतिसहरन्निवर्तयन् । नाग्रहरन्त प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रिय वदतीति
प्रियवद । ‘प्रियवशे वद’ खच्’ इति खच्प्रत्यय । ‘अरुद्विष—’ इत्यादिना मुमागम ।
नरेन्द्रसूनु रघुः सुरेश्वर प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।

अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः क्रतोर्शेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥

हे प्रभो इन्द्र, अश्वमोच्य मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षाया प्रयतः स मद्गुरुर्मम
पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फल तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यता यु-
क्तोऽस्तु । अश्वमेधफललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगतस्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।

तवैव संदेशहराद्विशांपतिः शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥

सदोगतः सदोगृह गतस्त्रिलोचनस्येश्वरस्यैकांशतयाष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरास-
दोऽस्मादशौर्दुष्प्राप्त्यो विशापतिर्यथेम वृत्तान्त तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च ।
हे लोकेशेन्द्र, तथा विधीयताम् ॥

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्श्रुथ्यागतं मातलिसारथिर्ययौ ।

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥

मातलिसारथिरिन्द्रो रघो सवन्धिन काम मनोरथ तथेति तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् ।
‘भाषाया सदवसश्रुव.’ इति कसुप्रत्यय । यथागत ययौ । सुदक्षिणासूनु रघुरपि नाति-
प्रमना विजयलाभेऽप्यश्वनाशान्नातीव तुष्टः सन् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति स-
मास । नृपस्य सदो गृह प्रति न्यवर्तत ॥

तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रवोधितः प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।

परामृषन्हर्षजडेन पाणिना तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥

हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथम बोधितो जापित । वृत्तान्तमिति शेष । प्र-
जेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिद त-
दीयम् । अङ्ग शरीर परामृशस्त रघुमभ्यनन्दत् ॥

इति क्षितीशो नवति नवाधिकां महाक्रतूनां महनीयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरम्पराभिव ॥ ६९ ॥

महनीयशासनः पूजनीयाञ्च क्षितीश इत्यनेन प्रकारेण । 'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षा-
दिममाप्तिषु' इत्यमर । महाक्रतूनामश्वमेधाना नवभिरधिका नवतिमेकोनशतमायुष
क्षये मति दिव स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छु सोपानाना परम्परा पङ्क्तिमिव ततान ॥

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये

गलितवयसामिध्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्त स दिलीपो यथाविधि यथाशास्त्र यूने सू-
नवे नृपतिककुद राजचिह्नम् । 'ककुद्वत्ककुद श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सिता-
तपवारण येतच्छत्र दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिण्या सह मुनिवनतरोच्छाया शिश्रिये श्रि-
तवान् । वानप्रस्थाश्रम स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि । गलितवयसा वृद्धानामिध्वाकूणा-
मिध्वाकोर्गोत्रापल्यानाम् । तद्राजसज्जकत्वादणो लुक् । इद वनगमन कुलव्रतम् । देव्या
सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथा च याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्यस्तप-
त्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साभिः सोपासनो व्रजेत् ॥' इति ।
हरिणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'रसयुगद्वयैन्तौ त्रौ स्तौ गो यदा हरिणी तदा' इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सजोविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये

रघुराज्याभिषेको नाम तृतीय सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माक सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥

स रघुगुरुणा पित्रा दत्त राज्यराज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् ।
प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायकाले सवित्रा सूर्येण निहित तेज प्रतिपद्य हुताशनो-

ऽग्निरिव । अधिक वभौ । 'सौरं तेज' सायमात्रं सक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्नि-
मनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्य सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुति प्रमाणम् ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥

दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघु निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञा
हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सजातः । प्रधूमितोऽग्निः संतापमिदस्थित इव प्रज्वलित इव ।
पूर्वेभ्योऽधिकसतापोऽभूदित्यर्थः । राज्यकर्तृकस्यापि निशमनस्यान्नावुपचारान्न समा-
नकर्तृकत्वविरोधः ॥

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥

पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वज । स किल राजभिर्दृष्टव्यं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे—
'एव यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यं कामवर्षीं स्यात्तस्य राज्ये न सशयः ॥'
इति । 'चतुरस्र ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहु' शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखा-
वहम् ॥' पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उद्ध्वं प्रस्थिता उल्लसिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः
ससंतानाः प्रजाजनाः । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्युभयत्राप्यमरः । ननन्दुः ॥

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥

द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना । 'कर्तुर्युपमाने' इति 'सुप्यजातौ—' इति
च णिनि । तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् । किं तद्वयम् । पितु-
रागतं पित्र्यम् । 'पितुर्यत्' इति यत्प्रत्ययः । सिंहासनम् । अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसन्निधानमाह—

छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या छत्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते ।
पद्मा लक्ष्मी । 'लक्ष्मीं पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया' इत्यमरः । सा स्वयमद-
ृश्या किल । किलेति सभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न
तु स्वरूपतो दृश्येन । छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया का-
न्ति प्रतिविम्बमनातप' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेवातपत्रं तेन कारण-
भूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं
भेजे । अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

रुप्रति सरस्वतीतानिधनाह—

परिकल्पितसानिध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्ध्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

नरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्साया द्वि-
वचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसानिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं त रघुम् ।
अर्ध्याभिरर्धादनपेताभिः । 'धर्मपर्ययार्थान्वाद्यादनपेते' इति यत्प्रत्ययः । स्तुतिभिः स्तो-
त्रैरुपतस्थे । देवताबुद्ध्या पूजितवतीत्यर्थः । देवतात्वं च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति
वा लोकपालात्मकत्वाद्वैलानुसंधेयम् । एव च सति 'उपादेवपूजासगतिकरणमित्रकरण-
पथिषु' इति वक्तव्याद्यत्मनेपदं तिष्ठति ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥

वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्नन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः ।
यद्यपीत्यवधारणे । 'अप्यर्थे यद्विवर्धे स्यात्' इति केशवः । तथापि तस्मिन्नत्रि । अ-
न्यः पूर्वो यस्याः नान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् ।
नन्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

अतः कारणमाह—

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥

हि यस्मात्कारणात् रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आ-
ददे जहार । क इव । अतिशीतोऽत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य
नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । दक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल
इवेत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः—'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । द-
ण्डने नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते ॥' इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

तेन रघुणा प्रजा गुरौ ढिलीपविषये । सहकारोऽतिसौरभश्रुतः । 'आम्रश्रुतो रनालोऽसौ
नहकारोऽतिमौग्मः' इत्यमरः । तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव ततोऽपि गुणा-
धिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पान्भुक्त्वा कृता । गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्व विस्मा-
रयतीति भावः ॥

नयविद्धिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्वं एवामवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥

नयविद्धिर्नातिगात्रजैर्नवे तस्मिन्नत्रि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सद्रमयुद्धादिकमत्त-

त्कूटयुद्धादिक चोपदर्शितम् । तस्मिन्नाग्निं पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः । उत्तर. पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः । तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमत नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः । पक्ष साधनयोग्यार्थः । 'पक्षः पार्श्वगुरुत्साध्यसहाव-
बलभित्तिषु' इति केशवः ॥

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥

पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्कर्षमतिशयः पुपुषुः । अत्रो-
त्प्रेक्षते—तस्मिन्महीपाले नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् । तदेव
भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥

यथा चन्द्रयतीत्याहादयतीति चन्द्र इन्दुः । चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः । प्रह्ला-
दनादाहादकरणादन्वर्थोऽनुगतार्थनामकोऽभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । न-
न्धादित्वाद्भुत्प्रत्ययः । प्रतापात्सतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जना-
दन्वर्थः सार्थकराजशब्दोऽभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दास्यार्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न
तु रञ्जेत्तथापि वातूनामनेकार्थत्वाद्राजनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥

विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्विश्रान्ते कर्णप्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु ।
चक्षुः फलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थ-
दर्शिना शास्त्रेणैव । शास्त्रं दृष्टिविवेकिनामिति भावः ॥

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥

अथ लब्धस्य राजस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन
स्वस्थं समाहितचित्तमेन रघु पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना श्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत् ।
द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरेव । समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरजनस्य देशनगर-
ग्रामेषु गुप्तिस्तथा योधानामपि सग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु
दानवृत्तिकरणं त्यागः । समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजा प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे' ॥

निर्वृष्टलघुभिर्मैधैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशो दिशः ॥ १५ ॥

नि शेषं वृष्टा निर्वृष्टा । कर्तारं क्तः । अत एव लघवः । तैर्मैधैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्त-

मार्ग । अत एव सुदु सह । तस्य रघोर्मानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च । 'प्रतापौ पौरुषातपौ' इति यादव । युगपदिशो व्यानशे व्याप ॥

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

इन्द्र । वर्षासु भव वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः । 'वर्षाभ्यष्टक्' इति ठक्प्रत्ययः । धनुः सजहार । रघुर्जैत्रं जयशीलम् । जेतृशब्दात्तृन्न्तात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । धनुर्दधौ । हि यस्मात्ताविन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्या तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । 'पर्यायोद्यमविश्रमौ' इति पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्ती पर्यायोद्यमविश्रमौ । द्वयोः पर्यायकरणादङ्गेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यवृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुः विडम्बयामासानुचकार । तस्य रघोः श्रियः पुनः शोभा तु न प्राप । 'शोभासपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिन्चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥

प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मता प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्ययोगेति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसीत् ॥

हंसश्रेणीषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥

हंसानां श्रेणीषु पङ्क्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान्कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङ्यत्तुप्' । तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः । वारिषु च तदीयानां रघुसवन्धिना यशसा विभूतयः सपदः पर्यस्ता इव प्रसारिता किम् । इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमेषा धवलमेति भावः ॥

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोसुगुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

इक्षुणा छायेक्षुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुसकत्वम् । तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिपादिन्यः । 'इक्षुच्छायानिपादिन्यः' इति स्त्रीलिङ्गपाठः इक्षोश्छायेति विग्रहः ।

अन्यथा बहुत्वे नपुसकत्वप्रसङ्गात् । शालीन्गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यं सस्यपालिका. स्त्रियं । 'कर्मण्य' । 'टिड्ढणञ्-' इत्यादिना ङीप् । गोसू रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणोभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदय गुणोत्पन्नमाकुमार कुमारदारभ्य कथोद्धातः कथारम्भो यस्य तत् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गायन्ति स्म । अथवा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्धातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भ-' इत्यमरः । 'आकुमारकथोद्धूतम्' इति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्धूत यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥

महौजस कुम्भयोनेरगस्त्यस्य । 'अगस्त्य कुम्भसम्भव.' इत्यमरः । उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्न बभूव । महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषता मनश्चुक्षुभे कालुष्य प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्ति' इत्यागमः ॥

मदोदग्राः ककुब्धन्तः सरितां कूलमुद्गजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

मदोदग्रा मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति ककुब्धन्तः । महाककुद इत्यर्थः । यवादित्वान्मकारस्य वत्त्वाभावः । सरिता कूलान्युद्गजन्तीति कूलमुद्गजाः । 'उदि कूले रुजिवहो.' इति खड्गप्रत्ययः । 'अरुद्विष-' इत्यादिना सुमागमः । महान्त उक्षाणो महोक्षाः । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातनादकारान्तः । लीलाखेल विलाससुभग तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परमञ्जकस्य विक्रम शौर्यमनुप्रापुरनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुसुबुः ॥ २३ ॥

मदस्येव गन्धो येषा तैर्मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छद' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूययेवाहतिनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुसुबुर्मद ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात्कटाभ्या मेढ्राच्च नेत्राभ्या च मदस्रुति' इति पालकाप्ये । करान्नासारनध्नाभ्यामित्यर्थः ॥

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥

सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गोश्चाश्यानकर्दमान्शुष्कपङ्कान्कुर्वती । 'सयोगादेरातो धातोर्धण्वत्.' इति इयतेनिष्ठातस्य नत्वम् । शरच्छरद्भुक्त रघु शक्ते-

रुत्साहशक्तेः प्रथम प्राग्व्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रश-
क्तिसंपन्नस्य शरत्त्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

तस्मै सम्यग्घृतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

वाजिनामश्वाना नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्घृतो हो-
मममिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिण प्रदक्षिणम् । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिण
याचिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तमाहवयात्रायाम्—‘इद्धः
प्रदक्षिणगतो हुतमुद्घृतस्य धात्रीं समुद्रशर्गं वशगा करोति’ इति । वाजिग्रहण ग-
जादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानान् ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाष्णिंरयान्वितः ।

पङ्क्तिं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥

गुप्तो मूल खनिवासस्थान प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपाष्णिंरु-
द्धृतपृष्ठशत्रु सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः शुभदैवान्वितः । ‘अयः शुभावहो वि-
धि’ इत्यमरः । स रघुः पङ्क्तिं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । ‘मौलभृत्यं सुहृच्छ्रेणीं द्विप-
दादविकं बलम्’ इति कोशः । आदाय दिशा जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे चचाल ॥

अत्राकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोपितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥

वयोवृद्धा पौरयोपितस्त रघुः प्रयान्त लाजैराचारलाजैः । मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्वि-
न्दुभिः क्षीरोर्मय क्षीरसमुद्रोर्मयोऽच्युत विष्णुमिव । अत्राकिरन्वयक्षिपन् ॥

स ययौ प्रथमं प्रार्चीं तुल्यः प्राचीनवर्हिपा ।

अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

प्राचीनवर्हिनाम कश्चिन्महाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिरिन्द्रः । ‘पर्जन्यो मधवा
वृषा हरिहय प्राचीनवर्हिस्तथा’ इतीन्द्रपर्यायेषु हलायुधाभिधानान् । तेन तुल्यः स
रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहिताग्निपूततर्जयन्निव भर्त्सयन्निव । त-
र्जिभत्स्योरनुगात्तेत्वेऽपि चक्षिडो डित्करणेनानुगात्तेत्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञा-
पनात्परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्रार्चीं दिशं ययौ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसन्निभैर्वर्णितः त्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजै-
श्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । यथाविति पूर्वेण सवन्यः ॥

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥

अग्रे प्रतापस्तेजोविशेष । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकल । तदनन्तर परागो धूलिः । 'परागः पुष्परजसि धूलिल्लानीय-योरपि' इति विश्वः । पश्चाद्रथादि रथाश्वादिक चतुरङ्गवलम् । 'रथानीकम्' इति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । इतीत्य चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कायाशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैम । सा चमूर्ययौ ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥

स रघु शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भास्युद्भूतजलानि चकार । नाव्या नौभिस्तार्या नदी । 'नाव्य त्रिलिङ्ग नौतार्ये' इत्यमरः । 'नौवयोधर्मविषमूल-' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि । 'अटव्यरण्य विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार । शक्त्युत्कर्षात्तस्यागम्य किमपि नासीदिति भावः ॥

स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।

वभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

महतीं सेना पूर्वसागरगामिनी कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टा गङ्गा कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथ इव । वभौ । भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धाना सागराणा नसा तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गा प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुल्बणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥

'फल फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयो' इति केशवः । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसव च । त्याजितैः । त्यजेर्ष्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः खपदा-च्यावितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छिनैः । नृपैः । पाद-पैर्दन्तिनो गजस्येव । तस्य रघोर्मार्गं उल्बणः प्रकाश आसीत् । 'प्रकाश प्रकट स्पष्टमु-ल्बण विशद स्फुटम्' इति यादवः ॥

पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥

जयी जयनशील । 'जिहृक्षिविभ्री-' इत्यादिनेनिप्रत्यय । स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौ-रस्त्यान्प्राच्यान् । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति ल्यक्प्रत्ययः । तास्तान् । सर्वानित्यर्थः । वीप्साया द्विरुक्तिः । जनपदान्देशानाक्रामस्तालीवनै श्याम महोदधेरुपकण्ठमन्तिक प्राप ॥

अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृदैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥

अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुस्सन्मूलयितुस्तस्माद्रघो सकाशात् । 'भीत्रार्थानां भयहेतु' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । सिन्धुरयानदीवेगादिव सुहृदै सुहृद्देशीये । सुहृदादयः शब्दा जनपदवचना क्षत्रियमाचक्षते । वैतसीं वेतसं संबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्य — 'वलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वेतसधर्ममातिष्ठेत्' इति ॥

वज्जानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्सनद्धान्वद्धान्राज्ञस्तरसा वलेन । 'तरसी च लरहसी' इति यादव । उत्खायोन्मूल्य गङ्गाया स्रोतसा प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान् निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥

आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणता । अत एवोत्खाता पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिता पश्चात्स्थापितास्ते वद्वा । कलमा इव शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुस्त्यमी' इत्यमरः । तेऽप्यापादपद्मपादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणता । 'पादो बुध्ने तुरीयाशैलः प्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघु फलैर्धनैः । अन्यत्र सस्यैः । संवर्धयामासु । 'फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलभयो । सस्ये' इति केशवः ॥

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्वद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

स रघुर्वद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः कपिशानामनदीं तीर्त्वा । 'करभाम्' इति केचित्पठन्ति । उत्कलैः राजभिरादर्शितपथं सदृशितमार्गं सन् । कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सहायः शक्तिमानृक्षपर्वतः' । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सस्यैते कुलपर्वताः ॥ इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुः सह प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशयन्निक्षिप्तवान् । 'लग्गमेदाञ्छोणितस्त्रावान्मासस्य क्रयनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो वेति शिक्षा परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्मीये ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥

गजसाधन. सन्कालिङ्ग. कलिङ्गाना राजा । 'द्युम्नगधकलिङ्ग-' इत्यादिनाप्रत्यय. ।
अस्त्रैरायुधैस्त रघुम् । पक्षाणा भेद उद्यतमुद्युक्त शक्र शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राह
प्रत्यभिमुक्तवान् ॥

द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥

काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषा नाराचदुर्दिन नाराचाना वानविशेषाणा दुर्दिनम् ।
लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशास्त्र मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त
इव । जयश्रिय प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु सर्वौषधिसन्तान तन्माङ्गल्यमुदीरितम्' इति यादव. ॥

ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति योधाः । पचायच् । रचिता कल्पिता आपानभूमयः
पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासव नारिकेलमद्य ताम्बूलीना नागवल्लीना
दलै. पपुः । तत्र विजहुरित्यर्थः । शात्रव यशश्च पपु । जहुरित्यर्थः ॥

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघु । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रति-
मुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न
जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥

ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितकमुकप्रेणीमता । व्रीह्यादित्वादि-
निप्रत्यय. । वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशा दक्षिणा दिशमना-
शास्यजय । अयत्नसिद्धत्वादर्थप्रार्थनीयजय. सन् । ययौ । 'अगस्त्यो दक्षिणामाशामा-
श्रित्य नभसि स्थित । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ॥' इति ब्रह्मपुराणे ॥

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥

। स रघुः । गजाना दानेन मदेन सुगन्धिना सुरभिगन्धिना । 'गन्धस्य-' इत्यादिनेका-
रादेश समासान्तः । यद्यपि गन्धस्यैवे तदेकान्तग्रहण कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षा-

यामेवेकारादेशः, तथापि निरङ्कुशा कवय । तथा माघकाव्ये—‘ववुरयुक्छदगुच्छसुग-
न्धय सततमास्ततगानगिरोऽलिभिः’ (६।५०) । नैपथे च—‘अपा हि तृप्ताय न वारिधारा
स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा’ (३।९३) इति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधा-
दिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनाया समवेता सैन्या । ‘सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते
सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘सेनाया वा’ इति ण्यप्रत्ययः । तेषा परिभोगेन कावेरी नाम
सरित सरिता पत्यु समुद्रस्य शङ्कनीया न विश्वसनीयामिवाकरोत् । समोगलिङ्गदर्श-
नाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

वलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।

मारीचोङ्क्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्वलैः सैन्यैः । ‘वल शक्तिर्वल सैन्यम्’ इति
यादव । मारीचेषु मरीचवनेषूङ्क्रान्ता परिभ्रान्ता हारीता पक्षिविशेषा यासु ता । ‘तेषा
विशेषा हारीतो मृदु कारण्डव प्लव’ इत्यमरः । मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः । ‘उप-
त्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका’ इत्यमरः । ‘उपाधिभ्या त्यकन्—’ इत्यादिना त्यकन्प्र-
त्ययः । अध्युषिता । उपत्यकासूषितमित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ्गस’ इति कर्मत्वम् ॥

ससङ्क्षुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥

अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतनशीला । ‘अलंकृञ्—’ इत्यादिने-
ष्णुच्प्रत्ययः । फलरेणवः फलरजासि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्वधनीतिवदिन्नतो
बहुव्रीहिः । मत्तेभाना कटेषु ससङ्क्षु सक्ता । ‘गजगण्डे कटीकटौ’ इति कोषः ॥

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥

चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निमेषु समर्पितं सज्जितं त्रिपदी-
च्छेदिना पादशृङ्खलच्छेदकानामपि । ‘त्रिपदी पादवन्धनम्’ इति यादवः । करिणाम् । ग्रीवासु
भवः ग्रैवं कण्ठवन्धनम् । ‘ग्रीवाभ्योऽण्व’ इत्यणप्रत्ययः । नास्रसन्नं स्रस्तमभूत् । ‘शुश्र्यो-
लुटि’ इति परस्मैपदे पुषादित्वादङ् । ‘अनिदिताम्—’ इति नकारलोपः ॥

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

दक्षिणस्या दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति । लोहितादित्वात्क्यप्प्रत्ययः । ‘वा
क्यप’ इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने तेजोमान्धादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः ।
पाण्डूनां जनपदानां राजानां पाण्ड्याः । पाण्ड्योर्ज्यप्प्रत्ययः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न
सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥

ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य सगतस्य महोदधेः संबन्धि संचित मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीब वरे त्रिषु' इत्यमरः । ख स्वकीय उंचित यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥

युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । 'गन्ध-सारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकाम यथेच्छ निर्विश्योपभुज्य । 'निर्वेशो भृतिभोगयो' इत्यमरः । उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्त दूरतस्त्यक्तम् । 'स्तोकास्तिकदूरार्थ-रुच्छ्राणि केन' इति समासः । 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । स्रस्ताशुक मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सद्यः सद्यःमलङ्घयत्प्राप्तोऽतिक्रान्तो वा ॥

सप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह—

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामाखोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

अपरान्ताना पाश्चात्याना जय उद्यतैरुद्युक्तैः । 'अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्ते च सूर्य-रिकादयः' इति यादवः । विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः । 'अनीक तु रणैः सैन्यैः' इति विश्वः । अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैस्तसारितः परिसारितोऽपि सह्यलग्न इवासीत् । सैन्य द्वितीयोऽर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥

भयोत्पृष्टविभूषाणां तेन केरलयोपिताम् ।

अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥

तेन रघुणा भयेनोत्पृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोपिता केरलाङ्गनानाम-लकेषु चमूरेणु सेनारजश्चूर्णल कुटुनादिरजसः प्रतिनिधीकृतः । एतेन योपिता पलायन चमूना च तदनुधावन ध्वन्यते ॥

मुरलामाखतोद्धृतमगमत्कैतकं रजः ।

तयोधवारवाणानामयत्पट्वासताम् ॥ ५५ ॥

सुरता नाम केरलेदेशेऽपि काचित्पर्वी । 'सुरदीनारदोऽदृतम्' इति केचित्प्रयोजयन्ति । तस्या
मादवेनेऽदृतस्यार्थानि केदके केतके संवन्ति रजस्तथोदवारवाणानां खुमद्वन्द्वकानाम् ।
'वृद्धो वारवानोऽर्त्री' इत्यनरः । अयत्तयद्वान्मन्त्रमपि इव वृद्धवान्नात्र व्यवहगमन् ।
'पिष्टतः पदवापक' इत्यनरः ॥

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥

चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्वह्यर्धन्ववसतयः' इत्यनरः ।
गात्रशिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः । श्वेतैः सः । 'गात्रशिञ्जितैः' इति वा पाठः । मङ्गले-
ष्वन्तात्कर्मात् सः । वर्मभिः श्ववैः । 'मन्त्रैः' इति पाठे वाहानां गात्रशिञ्जितैर्गात्रध्व-
निभिरेत्यर्थः । मन्त्रो मन्त्रायना इति ध्वनेर्विधेयम् । पवनोद्धूतानां कल्पितानां
राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत विरह्यत ॥

सर्जूरपस्कन्धनद्यानां मद्गोदारसुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुंनागेभ्य शिलांमुखाः ॥ ५७ ॥

सर्जूरं वृद्धमपि श्याम् । 'सर्जूरः केतकी तार्जं सर्जुरी च वृद्धना' इत्यनरः ।
पस्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । 'अर्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलच्छाखाववेत्तरो' इत्यनरः ।
नद्यानां वद्यानां कारणां मद्गोदारेण मद्गोदारेण सुगन्धिषु । 'गन्धस्य' इत्यादिनेकारः ।
कटेषु गण्डेषु पुंनागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुंनागसु गानि विहाय । लक्ष्योपे पक्षिणी । शिलांमु-
खाः अन्तःपेतुः । 'अन्तिवा गै शिलांमुखा' इत्यनरः । ततोऽपि सौगन्ध्यतिगयादिनि भावः ॥

अवकाशं किलोदन्वान्तामायाम्ययितो ददौ ।

अपरान्तमर्हीपालन्याजेन रथवे करम् ॥ ५८ ॥

उदन्वान्पूर्वां रानात्र जन्मद्वयम् । अन्ययितो काचित्पदः सन् । अवकाशं स्थानं
ददौ किल । किलेति त्रिद्वौ । रथवे अपरान्तमर्हीपालन्याजेन करं बलिं ददौ । 'वृद्धिहस्त-
श्वः करा' इत्यनरः । अपरान्तानां सन्तुष्टमन्त्रेण वृद्धिर्वातैर्दने करे समुदयन्मोचवारः ।
करदानं च नीला । न तु अन्ययेति रानात्रोदन्वः ॥

मत्तमरदनोत्कीर्णव्यकवित्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तन्मं चकार सः ॥ ५९ ॥

तत्र स खुर्वन्तनामिनां मदनोत्कीर्णं इत्यन्वयान्तेव । नावे का । कृतानि
सुदृढानि विक्रमलक्षणानि पगकविशालि विजयवर्गावलिस्थानानि यस्मिन् तथोक्तं
त्रिकूटमेव उच्चैर्जयस्तन्मं चकार । गदप्रकाशत्रिकूटोऽत्रैवोच्चैर्जयस्तन्मं इव रवोर्ज-
यस्तन्मोच्चैर्जयः ।

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

ततः स रघुः । सयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान् रिपूनिव । पारसीकान् राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । न तु निर्दिष्टेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य नि-
पिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।

वालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीष् । मुखानि पद्मानि च मुखपद्मानि । उपमितममास । तेषां मधुना मधेन यो मदो मदरागः । कार्य-
कारणभावयोरभेदेन निर्देशः । त न सेहे । कमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदो-
दयः प्रायेण प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वादब्जानां सवन्धिनं वालातपमिव । अब्ज-
हितत्वादब्जसवन्धित्वं सौरातपस्य ॥

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः' इति हैमः । पश्चाद्भवैः पा-
श्चात्त्यैर्यवनैः । सह । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्' सहार्थे तृतीया । शृङ्गाणां विकाराः शा-
ङ्गाणि धनूषि । तेषां कूजितैः शब्दैः । 'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहिते
चापेऽप्याह विशेषतः ॥' इति केशवः । अथवा शार्ङ्गं शृङ्गसवन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया
अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन् रजसि तुमुलः सङ्ग्रामः सकुल युद्धमभूत् ।
'तुमुल रणसकुले' इत्यमरः ॥

भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

स रघुर्भल्लापवर्जितैर्वाणविशेषकृतैः । 'स्रुहीदलफलो भल्ल' इति यादवः । श्मश्रुलैः
प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः । 'सिन्ध्यादिभ्यश्च' इति लृच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः ।
सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा
व्यङ्गा नटी वेद्या सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि ।
'मधु क्षाद्र माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रसरवटरपादपादञ्' इति सज्ञायामञ्प्रत्ययः ।
तेषां पटलैः सचयैरिव । 'पटल तिलके नेत्ररोगे छन्दसि सचये । पटिके परिवारे च'
इति हैमः । महीं तस्ताराच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्या सन्तः । 'शीर्षकम् । शी-
र्षण्य च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्षणमेतत् । त रघु शरणं ययुः । तथाहि । महात्मना
संरम्भः कोपः । 'सरम्भः सभ्रमे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो
यस्य स हि । महता परकीयमौद्धत्यमेवासह्य न तु जीवितमिति भावः ॥

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥

तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां
भूमिषु । 'मृद्रीका गोस्त्रीनां द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च' इत्यमरः । मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृ-
तिकर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इ-
त्यात्मनेपदम् । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुस्त्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

ततो रघुर्भास्वानसूर्य इव शरैर्वाणैरुस्त्रैः किरणैरिव । 'किरणोऽस्त्रमयूखाशुभस्तिघृणि-
धृष्णयः' इत्यमरः । उदीच्यानुदग्भवान्नृपान् रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौवेरीं कुवेरसव-
न्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्देनेयमुपमा । यथाह दण्डी—'एकानेकेवश-
ब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधा' इति ॥

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धोल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥

सिन्धुर्नाम काश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । 'देशे नदविशेषेऽर्धौ सिन्धुर्ना सरिति
स्त्रियाम्' इत्यमरः । सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनो-
ऽश्वा लम्भाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुङ्कुमकिञ्जल्का येषां तान् । यद्वा लम्नकुङ्कुमां केसराः सदा
येषां तान् । 'अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्म' इत्यमरः । 'केसरो नागकेसरे । तुरंगसिंहयो-
स्कन्धकेशेषु बहुलद्रुमे । पुनागवृक्षे किञ्जल्के स्यात्' इति हैमः । स्कन्धान्कायान् । 'स्कन्ध
प्रकाण्डे कायेऽसे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हैमः । दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

तत्र हृणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥

तत्रोदीच्या दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः । रघुचे-
ष्टितं रघुव्यापारः । हृणा जनपदाख्या क्षत्रिया । तेषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः । तासां
कपोलेषु पाटलस्य पाटलिन्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव । अथवा पाटल
आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥

काम्बोजा राजान समरे तस्य रघोवीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं तेज प्रभावयो' इति हैम । सोढुमनीश्वरा अशक्ता सन्त । गजानामालान बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयते.' इत्यात्वम् । तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैरक्षोटैर्दृक्विशेषैः सार्धमानता ॥

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ ७० ॥

तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठा बहुलास्तुङ्गा द्रविणानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं युन्नम्' इत्यमरः । राशय एवोपदा उपायनानि । 'उपायनमुपप्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । कोसलेश्वर कोसलदेशाधिपतिं त रघु शश्वदसकृद्विविशुः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा' इत्यमरः । तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः । सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धानुरेणुभिः ॥ ७१ ॥

ततोऽनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्यां गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् । उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैर्धानु-
तूना गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटास्तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः ।
वर्धयन्निव । आरुगेह । उत्पतद्ग्लिदर्शनाद्विरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसंभ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

तुल्यसत्त्वानां सैन्ये समानवलानाम् । गुहासु शेरत इति गुहाशयास्तेषाम् । 'अधिकरणे शेते' इत्युच्यते । 'दरी तु कन्दरो वास्त्री देवखातविले गुहा' इत्यमरः । सिंहानां हरीणाम् ।
'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । सबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं
शयित्वैव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले सभ्रमकारणेऽसत्यप्यसंभ्रम-
मन्तः क्षोभविरहित्वम् । न च प्रसज्यप्रतिपेधेऽपि समास इष्यते । शशंस कथयामास ।
सैन्येभ्य इत्यर्थान्निभ्यते । वाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असंभ्रान्तत्वे
हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । नहि समवलः समवलाद्विभेतीति भावः ॥

भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मता' इति यादवः ।
मर्मरं शुष्कपर्णीध्वनिः । 'मर्मरं शुष्कपर्णीनाम्' इति यादवः । अयं च शुक्लादिशब्द-
द्विगुण्यपि वर्तते प्रयोज्यते च । मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिरिति । अतो मर्मरीभूताः । म-

नरगञ्जवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । गङ्गागीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मस्तो वाता मार्गे तं सिपेवरे ॥

विशश्रमुर्नमेरुणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निपण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥

सैनिकाः । सेनायां समवेताः । प्राग्वहतीचष्टकप्रत्ययः । नमेरुणां सुरपुनागनां छायासु निपण्णानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गा सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय । 'अधिशीड्स्थासा कर्म' इति कर्म । दृषत्स्वधिरुह्येत्यर्थः । विशश्रमुविश्रान्ताः ॥

सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोपधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥

नरलेषु देवदारुविशेषेष्व्वासक्तानि चानि मातङ्गानां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'ग्रीवाभ्योऽण्व' इति चकाराङ्ङुप्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभान ओषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्त रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोर्ऋहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥

तस्य रघोरुत्सृष्टेष्व्ज्जिह्वेयुः निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् । 'वर्ष्म देहप्रमाणयो' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारुस्कन्धत्वक्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुनीयत इत्यर्थः ॥

तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेपोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

तत्र हिमाद्रौ रघोः । पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । गणैरुत्सवसकेताख्यैः सप्तभिः सह । 'गणानुत्सवसकेतानजयत्सप्त पाण्डव' इति महाभारते । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानामश्मना च निष्पेपेण सघर्षेणोत्पतिताना अनला यस्मिन्तत्तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति चाडवः । घोर भीम जन्य युद्धमभूत् । 'युद्धमायोधन जन्यम्' इत्यमरः ॥

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥

न रघुः शरैर्वाणैरुत्सवसकेतान्नानं गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा । जित्वेत्यर्थः । किंनरान्बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रवन्धविशेषं गापयामास । 'गतिबुद्धिः' इत्यादिना किंनराणां कर्मन्त्वम् ॥

परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥

तेषु गणेषूपायनयुक्ता पाणयो येषा तेषु सत्सु परस्परेणान्योन्य राज्ञा हिमवत सारो धनरूपो विज्ञात । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञात । एतेन तत्रत्यव-
स्तूनामनर्घ्यत्व गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेद्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥

स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्य यशोराशिं निवेद्य निधाय । पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रे कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव । अवरुरोहावततार । कैला-
समगतैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः । नहि शूरा परेण पराजितमभियुज्यन्त इति भावः ॥

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्रजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

तस्मिन् रघौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिन्तीर्णलौहित्ये सति । प्राग्ज्यो-
तिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य रघोर्गजानामालानता प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुद्रुमैः
सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना
दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे । पताकिनीं सेना तु कुत एव
प्रसेहे । न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपाणां नाम देशानामीशोऽत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं त रघुम् । भिन्ना
खण्डान्मदा कटा गण्डा येषा तैर्नागैर्नागैः साधनैः । भेजे । नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः ।
कीदृशैर्नागैः । यैरन्यान् रघुव्यतिरिक्तान् नृपानुपरोधः । शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥

कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवता तस्य रघो पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्या-
पिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चार्चयामास ॥

इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।

रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

जिष्णुर्जयशील । 'ग्लजिस्थश्च गस्तु' इति गस्तुप्रत्ययः । स रघुरितीत्य दिशो जित्वा रथैरुद्धत रजश्छत्रशून्येषु । रघोरेकच्छत्रकत्वादिति भावः । राज्ञा मौलिषु किरीटेषु । 'मौलि' किरीटे धम्मिल्ले चूडाकङ्केलिमूर्धजे' इति हैमः । विश्रामयन् । सक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥

स रघु सर्वस्व दक्षिणा तस्य त सर्वस्वदक्षिणम् । 'विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणः' इति श्रुतेः । विश्वजित नाम यज्ञमाजहे । कृतवानित्यर्थः । युक्तं चैतदित्याह—सता साधूनाम् । वारिमुचा मेघानामिव । आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधा-

न्राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते । 'सत्तमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । सचिवानाममाल्यानां सखेति सचिवसखः सन् । 'सचिवो भृतकेऽमात्ये' इति हैमः । तेषामत्यन्तानुसरणयोतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः । 'राजाह'सखिभ्यष्टच्'।गुर्वीभिर्महतीभिः । 'गुरुर्महत्याह्निरसे पित्रादौ धर्मदेशके' इति हैमः । पुरस्क्रियाभि पूजाभि शमित पराजयेन व्यलीक दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् । 'दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकम्' इति यादवः । चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोऽपत्यानि राजन्या क्षत्रियास्तान् । 'राजश्चशुराद्यत्' इत्यपत्यार्थे यत्प्रत्ययः । 'मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्' इत्यमरः । स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुशातवान् । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—'त्रौ औ गन्निदशयति प्रहर्षणीयम्' इति ॥

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रु-

मौलिस्त्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्य प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमः स रघोश्चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमये या प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः करणैः । अङ्गुलीषु

गौलिषु केशवन्धनेषु च। लज्जो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दे पुष्परसे । 'मकरन्द-पुष्प-
रस' इत्यमर । रेणुभिः परागैश्च । 'परागं सुमनोरजः' इत्यमर । गौर गौरवर्णं चक्रुः ॥
इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सजीविनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महारुविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये
रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ।

पञ्चमः सर्गः ।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।

वन्दारुजनमन्दार वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोपजातम् ।

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

विश्वजिति विश्वजिन्नाम्यध्वरे यज्ञे । 'यज्ञं सवोऽध्वरो याग' इत्यमर । निःशेष विश्रा-
णितं दत्तम् । 'श्रणं दाने' चुरादि । कोपानामर्थराशीनां जातं समूहो येन तत्तथोक्तम् । 'को-
पोऽन्वी कुञ्जले रङ्गपिधानेऽर्थोघदिव्ययो' इत्यमर । 'जातं जनिसमूहयो' इति शाश्वत ।
एतेन कौत्सस्यानवमरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तो
शिष्यः कौत्सः । 'ऋग्यन्धक-' इत्यण् । इजोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे'
इत्यत्रार्थाच्चासनिहिते तदन्ताच्चेतीति । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप । अस्मिन्सर्गे
वृत्तमुपजाति । तद्वक्ष्यते तु—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो
गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता ॥' इति ॥

स मृण्मये वीतहिरण्यमयत्वात्पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥

अनर्घशीलोऽमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घ'
इति, 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इति चामरशाश्वतौ । यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः ।
पचाद्यच् । अतिथिषु साधुरातिथेयः । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् । स रघु ।
हिरण्यस्य विकारो हिरण्यम् । 'दाण्डिनायन-' आदिसूत्रेण निपातः । वीतहिरण्यमत्वाद-
पगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृण्मये मृद्विकारे पात्रे ।
अर्घ्यमिदमर्घ्यम् । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यच् । पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन शास्त्रेण
प्रकाशं प्रसिद्धम् । श्रूयत इति श्रुतं वेदशास्त्रम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयो' इत्यमर । अ-
तिथिमभ्यागतं कौत्सम् । 'अतिथिर्ना गृहागते' इत्यमर । प्रत्युज्जगाम ॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्तपोधनं मानधनाग्रयायी ।

विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥

विधिज्ञ शास्त्रज्ञ । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थ । मानधनानामग्रयाग्यग्रेसर । अपयशोभीरुरित्यर्थ । कृत्यवित्कार्यज्ञ । आगमनप्रयोजनमवश्य प्रष्टव्यमिति कृत्यवित् । विशापतिर्मनुजेश्वर । 'द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ' इत्यमर । विष्टरमाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थ । 'विष्टरो विटपी दर्भमुष्टि पीठायमासनम्' इत्यमर । 'वृक्षासनयोर्विष्टर' इति निपात । त तपोधन विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थ । 'तदर्हम्' इति वतिप्रत्यय । अर्चयित्वारात्समीपे । 'आरादूरसमीपयो' इत्यमर । कृताञ्जलि सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे । 'कुशाग्रीयमति प्रोक्त सूक्ष्मदर्शी च य पुमान्' इति हलायुध । मन्त्रकृता मन्त्रस्रष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र-' इत्यादिना किप् । ऋषीणामग्रणी श्रेष्ठस्ते तव गुरु कुशल्यपि क्षेमवान्किम् । अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि' इत्यमर । यतो यस्माद्गुरो सकाशात्त्वयाशेष ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मे सूर्याचैतन्य प्रबोध इव । आप्त स्वीकृतम् ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।

आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥

कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिना कायेन वाचा मनसापि करणेन वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थ । यत्तप शश्वदसकृत् । 'मुहु' पुन पुन शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा' इत्यमर । संभृत सचित महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मन कायज तत्तपोऽन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सर शापैर्व्यय नाश नापाद्यते कच्चित् । न नीयते किम् । 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमर ॥

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।

कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिद्रामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥

आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः । 'आधार आलवालेऽम्बुबन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्व । सुतेभ्यो निर्गतो विशेषोऽतिशयो यस्मिन्कर्णे । तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिद्रा व आश्रमपादपाना वाय्वादि । आदिशब्दाद्वावानलादि । उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम् ॥

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥

क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहादभग्नकामाप्रतिहतेच्छा । तेषा मुनीनामङ्गा एव शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्या सा तथोक्ता मृ-

गीणा प्रसूतिः संततिरनघाव्यसना कश्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः । 'दुःखिनोव्यसनेष्व-
घम्' इति यादव । ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमद्ग एव धारयन्ति ॥

निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिपेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युञ्छपष्टाद्वितसैकतानि शिवानि वस्तीर्थजलानि कश्चित् ॥ ८ ॥

येस्तीर्थजलैर्नियमाभिपेको नित्यस्नानादिनिर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्य । उद्धृ-
त्येति शेषः । पितृणामग्निष्वात्तादीना निवापाञ्जलयस्तर्पणाञ्जलयः । 'पितृदान निवाप-
स्यात्' इत्यमरः । निर्वर्त्यन्ते । उञ्छाना प्रक्षीणोद्धृतधान्याना पष्टैः पष्टभागैः पालक-
त्वाद्वाजप्राघ्वैरद्वितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि
तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कश्चित् । अनुपप्लवानि किमित्यर्थः । 'उञ्छो धान्याशका-
दान कणिशायर्जन शिलम्' इति यादव । 'पष्टाष्टमाभ्यां च' इति षष्ठशब्दाद्वागा-
येंऽन्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण-' इत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः ।
निवता येषु सन्ति सैकतानि । 'सिक्ताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः ॥

नीवारपाकादि कडंगरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने
भव वन्यम् । शरीरस्थितेर्जावितस्य साधनं वो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् ।
धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्रयामाकादिधान्यसग्रहः । जनपदे-
भ्यः आगतैर्जानपदैः । 'तत आगतः' इत्यण् । कडंगरीयैः । कडगरं वुसमर्हन्तीति कड-
गरीया । 'कडगरो वुस क्लीवे धान्यत्वचि तुष पुमान्' इत्यमरः । 'कडगरदक्षिणाच्छ्रयः'
इति छप्रत्ययः । तैर्गोमहिषादिभिर्नामृश्यते कश्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

किंच त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीयः शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः ।
गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । अनुमतोऽप्यनु-
ज्ञातः किम् । हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयतीनामुपकारे क्षमः
'शक्तम्' । 'क्षमः शक्तेः हिते त्रिषु' इत्यमरः । द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं सक्रमितुं प्राप्तुमयं
कालः । विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इति तुमुन् । सर्वो-
पकारक्षममित्यत्र मनु — 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहि-
णस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः ॥' इति ॥

कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह—

तद्वार्हतो नाभिगमेन तृप्तं मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।

अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

अर्हत पूज्यस्य प्रशस्तस्य । 'अर्हं प्रशसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । तवाभिगमनेनागमन-
मात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किंतु नियोगक्रिययाज्ञाकरणेनोत्सुक सोत्कण्ठम् । 'इष्टा-
र्थोद्युक्त उत्सुक' इत्यमरः । 'प्रसितोत्सुकाम्या तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । शा-
स्तिगुरुं राराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यानाम्' इति वृतीया । मा
सभावयितुं वनात्प्राप्तोऽसि । गुर्वर्थं स्वार्थं वागमनमित्यर्थः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य रघोरुदारामपि गां निशम्य ।

स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्वलाशस्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥

अर्घ्यपात्रेण मृण्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारासुदारा-
मोदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । 'मनो नियोगक्रिययोत्सुक मे' इत्येवरूपाम् । 'स्वर्गेषुपशु-
वागवज्रदिन्नेत्रघृणिभूतले । लक्ष्यदृष्टयोः स्त्रिया पुंसि गौ' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा
वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्वलाशः सन्मृण्मयपात्रदर्शना-
च्छिथिलमनोरथः सस्त रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

हे राजन्, त्वं सर्वत्र नोऽस्माकं वार्ते स्वास्थ्यमवेहि जानीहि । 'वार्ते वल्युन्यरोगे
च' इत्यमरः । 'वार्ते पाटवमारोग्यं भव्य स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चैतदा-
श्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुत । तथाहि ।
अर्थान्तरं न्यस्यति—सूर्ये इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्तति ।
'तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशाया च' इति विश्वः । 'तमि-
स्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् । 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य ।
'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत । दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः ।
कृपेरलमर्थत्वात्तद्योगे 'नमः स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । 'अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्'
इति भगवान्भाष्यकारः । कल्पेत सपथेतेत्यर्थः । कृपि सपथमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥
'तवाहंत—' (५ । ११) इत्यादिनोक्तं यत्तत्र चित्रमित्याह—

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते पूर्वान्महाभाग तयाविशेषे ।

व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु । 'पूज्यं प्रतीक्ष्यं' इत्यमरः । भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलो-
चिता कुलभ्यस्ता । 'अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम्' इति यादवः । हे महाभाग सार्वभौम,
तया भक्त्या पूर्वानतिशेषेऽतिवर्तसे । किंतु सर्वत्र वार्ते चेत्ताहि कथं खेदस्ति इव दृ-
श्यसेऽत आह—व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोऽतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत-
इति मे मम विषादः ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

हे नरेन्द्र, तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्तद्विधेन स तथोक्त । 'योनौ जलावतारै च मन्त्र्याद्यष्टादशश्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यादर्शनेष्वपि ॥' इति हलायुध । शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मनुप्रमुखाः । 'अरण्यान्मनुष्ये' इति वुञ्प्रत्यय । तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः । प्रकृत्या-दित्वात्तृतीया । नीवार इव । आभासि शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥

भवानेकनराधिपः सार्वभौम सन् । मखज मखजन्यम् । न विद्यते किञ्चन वस्येत्य-किञ्चन । मयूरव्यसकादित्वात्तत्पुरुष । तस्य भावस्तत्त्व निर्धनत्व व्यनक्ति प्रकटयति । स्थाने युक्तम् । 'युक्ते द्वे साप्रत स्थाने' इत्यमर । तथाहि । सुरैर्देवैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशो कलाक्षयो वृद्धेरुपचयान्च्छ्लाघ्यतरो हि वर खलु । 'मणि शाणोल्लीढ समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिना' । कलाशेषश्चन्द्र सुरतमृदिता बालवनिता तनित्रा शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥' इति भाव । अत्र कामन्दकः— 'धर्मार्थे क्षीणकोषस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥' इति ॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ १७ ॥

तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विश्वः । प्रयोजनान्तररहितोऽहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्य उ-योक्ष्ये । ते तुभ्य स्वस्ति शुभमस्तु । 'नमः स्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । तथाहि । चा-तकोऽपि । 'धरणीपतित तोय चातकाना रुजाकरम्' इति हेतोरनन्यगतिकोऽपीत्यर्थः । निर्गलितोऽम्ब्वेव गर्भो यस्य त शरद्धन नार्दति न याचते । 'अर्द गतौ याचने च' इति धातु । 'याचनार्थे रणेऽर्दनम्' इति यादव ॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥

एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातु कामो तस्य त प्रतियातुकाम गन्तुकामम् । 'तुष्कामम-नसौरपि' इति मकारलोप । महर्षेर्वैरतन्तो' शिष्य कौत्सं नृपती रघुनिषिध्य निवार्य । हे विद्वन्, त्वया गुरवे प्रदेय वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा । इत्येव त कौ-त्समन्वयुङ्क्तापृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च' इत्यमरः ॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।

वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥

ततो यथावद्व्याहर्म । अर्हार्थे वति । विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदा-
चारायेत्यर्थ । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थ । वर्णानां
ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय । 'वर्णां स्युर्ब्राह्मणादय' इति । 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोऽस्त्री' इति चामर । सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थ । तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी । 'वर्णनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमर । 'वर्णाद्ब्रह्मचारिणि' इतीनिप्रत्यय । स कौत्स प्रस्तुत प्रकृतमाचचक्षे ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद्रुदक्षिणायै ।

स मे चिरायास्खलितोपचारां तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥

समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोऽभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारा तां दुष्करा मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्सख्यातवान् । भक्त्यैव सतुष्ट किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थ । अथवा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

निर्वन्धसंजातरुपार्थकार्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।

वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

निर्वन्धेन प्रार्थनातिशयेन सजातरुषा सजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाह्वानयेति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्त । अत्र मनु — 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमासा न्यायविस्तर । पुराण धर्मशास्त्र च विद्या हेताश्चतुर्दश ॥' इति ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्कयस्य ॥ २२ ॥

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्ह्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य त मत्वा । नि स्व निश्चिद्येत्यर्थ । श्रुतनिष्कयस्य विद्यामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्वात्सप्रत्युपरोद्धु निर्वन्धु नाभ्युत्सहे ॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥

द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्ति । 'द्विजराज शशधरो नक्षत्रेश क्षपाकर' इत्यमर 'तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुते । द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । एनस पापान्निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदा वरेण श्रेष्ठे द्विजेन कौत्सेनेत्यमावेदितो निवेदित सन् । एन कौत्स भूय पुनर्जगाद ॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥

श्रुतस्य पार दृष्ट्वाऽऽदृतपारदृष्ट्वा । 'दृजे' कृनिप्' इति कृनिप् । गुर्वर्थं गुरुवक्षिणार्थं यथा तथार्थी चाचक्र । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघो सकाशात्काम मनोरथमनवाचाप्राप्य वदान्यान्तर दात्रन्तर गत । 'स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । इत्येवम्पोऽय परीवादस्यापवादस्य नवो नूतन प्रथमोऽवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु । रघोरिति स्वनामग्रहण सभावितत्वद्योतनार्थम् । तथा च—'सभावितस्य चास्तीतिर्मरणादतिरेच्यते' इति भावः ॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाद्भ्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्त्यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

स त्व महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेऽध्यगारे त्रेताभिशांशालाया चतुर्थोऽग्नि-
रिव वसन्दित्राणि द्वे त्रीणि वाह्यानि दिनानि । 'सख्ययाव्ययामन्नादूराधिकसख्या'
सख्येये' इति बहुव्रीहि । 'बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणात्' इति टच्प्रत्यय समा-
सान्तः । सोढुमर्हसि । हे अर्हन्मान्य, त्वदर्थं तव प्रयोजन साधयितुं यावद्यते यतिष्ये ।
'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् ॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्कष्टुमर्थं चकमे कुवेरात् ॥ २६ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मण प्रतीत प्रीतः सस्तस्य रघोरवितथममोघ संगर प्रतिज्ञाम् ।
'अग्र प्रतिजाजिसविदापत्सु संगर' इत्यमरः । 'ता गिरम्' इति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्य-
ग्रहीन् । रघुरपि गा भूमिमात्तसारा गृहीतथनामवेक्ष्य कुवेरादर्थं निष्कष्टुमाहर्तुं चकमइयेष ॥

वसिष्ठमत्रोक्षणजान्प्रभावाद्दन्वद्राकाशमहीधरेषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजग्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥

वसिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षण तज्जात्प्रभावात्सामर्थ्याद्धेतोः । उदन्वदा-
काशमहीधरेषूदन्वत्पुष्पावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य । मरुतः नखेति तत्पुरुषो
बहुव्रीहौ समासान्ताभावात् । ततो वायुसहायस्येति लभ्यते । वारीणा बाहको बलाहकः ।
पृषोदरादित्वात्माधुः । तस्येव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः सचरो न विजग्ने न विहता हि ॥

अथाधिशिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशास्त्रगर्भम् ।

सामन्तसंभावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतो धीरो रघु ।
समन्ताद्भव सामन्तः । राजमात्रमिति सभावनयैव कैलासनाथ कुवेरं तरसा बलेन
जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । कल्पित सज्जित शस्त्र गर्भं यस्य त रथमधिशिष्ये । रथे श-
यितवानित्यर्थः । 'अधिशोऽहत्याना कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिका सविस्मया सन्त कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो नभस्तः । पञ्चम्यास्तसिलप्रलय । पतिता हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन-' इत्यादिना निपातनात्साधु । 'वृष्टिं शशंसु' कथयामासु ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुवेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

भूपती रघुः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुवेराद्वधम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरो पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् । 'पादा प्रत्यन्तपर्वता' इत्यमरः । 'शृङ्गम्' इति क्वचित्पाठः । तं भासुरं भास्वरम् । 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥

तावर्धिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोऽयोध्यावासिनः । 'साकेत' स्यादयोध्याया कोसला नन्दिनी च सा' इति यादवः । जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ सुखव्यवसायावभूताम् । 'द्रव्यामुव्यवसायेषु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेऽतिरिक्तद्रव्ये निस्पृहोऽर्थी । अर्थिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः । 'प्रे दाज' इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥

अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥

अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशसाया भूतवच्च' इति भविष्यदर्शने क्तः । उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् । विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धम् ॥ ३३ ॥

वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ॥' इति कामन्दकः । तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि । 'सत्सूद्विषद्बृह-' इत्यादिना क्तिप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमित्यर्थः । किंतु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धम् । दुहेद्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'प्रधानकर्मण्यार्व्येये लादीनाहु-द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशी-सा-
ध्यमाशसनीय वा पुनरुक्तभूतम् । सर्वे सिद्धमित्यर्थः । किं त्वीड्यं सुखं भवन्तं भवत
पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मादालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

अग्रजन्मा ब्राह्मण । 'अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः । इ-
त्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप । राजापि । जीव-
लोको जीवसमूहः । 'जीवं प्राणिनि गीष्पतौ' इति विश्वः । अर्कादालोकः प्रकाशमिव ।
'चैतन्यम्' इति पाठे ज्ञानम् । तस्मादपेराशु सुतं लेभे प्राप ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते
किलेपदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ—' इत्यादिना कल्पप्प्र-
त्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालके स्कन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्तो-
त्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार । 'अजो
हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात्स्वाद्धिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः' । ओजो बले च
दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि
श्लोकशब्दयोः ॥' इति विश्वः । तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभावि-
कमुन्नतत्वं तदेव । तादृशमेवेत्यर्थः । कुमारो बालकः । प्रवर्तितः उत्पादितो दीपः प्रदीपा-
त्स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वकीयात् । 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्याद्भावो वैक-
ल्पिकः । कारणाजनकान्न विभिदे भिन्नो नाभूत् । सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।

श्रीः सामिलापापि गुरोरनुज्ञां धीरेव कन्या पितुराचकाह्व ॥ ३८ ॥

गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्भेदोवि-
शेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति सालिभापापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ताः । 'स्थिरा चि-
र्युतु तद्वैर्यमिति सञ्ज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुरिव । गुरोरनुज्ञामाचकाह्वे-

येष । यौवराज्याहोऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्वयमुपमाममर्थ्यात्पाणिग्रहण-
योग्यता च ध्वन्यते ॥

अथेश्वरेण ऋथकैशिकानां स्वयंवराय स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आसः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

अथ स्वसुरभिगिन्या इन्दुमत्या स्वयंवराय कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन ऋथकैशि-
कानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः ।
क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

तं श्लाघ्यसंवन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

असौ रघुस्त भोज श्लाघ्यसंवन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्पृहणीयसंवन्ध विचिन्त्य वि-
चार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनपुत्रमृद्धां समृद्धां
विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्यामिति धानी ।
'करणाधिकरणयोश्च' इत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञा धानीति विग्रहः ॥

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।

मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्वभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

उपकार्यास्तु राजयोग्येषु पटभवनादिषु । 'सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिको' इ-
त्यमरवचनव्याख्योने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति ।
रचिता उपचारा शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदा-
भिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतरा । अवन्या इत्यर्थः । 'न बहुव्रीहौ' इति
सर्वनामसज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसज्ञा दुर्वारैव । तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे
निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तान्येव विहारा
विहारस्थानानि तत्कल्पाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । 'ईषदसमाप्तौ—' इति कल्पप्रत्ययः । वभूवुः ॥

स नर्मदारोधसि सीकराद्रैर्मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।

निवेशयामास विलङ्घिताध्वा क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

विलङ्घिताध्वातिक्रान्तमार्गं सोऽज सीकराद्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वातैरानर्तितं
कम्पिता नक्तमालाश्चिरविल्वाख्यवृक्षभेदाः । 'चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके'
इत्यमरः । यस्मिंस्तस्मिन् । निवेशार्हः इत्यर्थः । नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्त
श्रान्त रजोभिर्धूसरा केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥

अथोपरिष्ठाद्भ्रमरैः । 'उपर्युपरिष्ठत्' इति निपातः । भ्रमद्भिः । मदलोभादिति भावः ।

भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो क्षापितोऽन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डमिती यस्य स तथोक्तः । 'दानं गजमदे त्यागे' इति शाश्वतः । प्रशस्तौ गण्डौ गण्डमिती । 'प्रशसावचनैश्च' इति समासः । भित्तिशब्दः प्रशस्तार्थः । तथा च गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्धमिथा' स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तय' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । 'भित्तिः प्रदेशे कुड्येऽपि' इति विश्वः । निर्धौतदानेनामला गण्डभित्तिर्यस्येति वा । वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः । उन्ममज्जोरिथतः ॥

निःशेषविक्षालितधातुनापि वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।

नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥

कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तदाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण । 'चित्रं किर्मीरकल्माषशबलेताश्च कर्बुरे' इत्यमरः । अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन । ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रिया वप्रक्रीडाम् । उत्खातकेलमित्यर्थः । 'उत्खातकेलि शृङ्गा-धैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन्कथयन् । सूचयन्मित्यर्थः । युग्मम् ॥

संहारविक्षेपलघुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

वभौ स भिन्दन्वृहतस्तरंगान्वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

संहारविक्षेपयो संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण । 'लघु क्षिप्रतर द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शुण्डादण्डेन । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इति विश्वः । सशब्दः सघोष वृहतस्तरगान्भिन्दन्विदारयस्तीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् । 'वारी तु गजबन्धनी' इति यादवः । वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव वभौ ॥

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्षन्पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।

वन्येतरानेकपदर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥

तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्र शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतरेषां ग्राम्याणामनेकपाना द्विपाना दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ॥

सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् । 'कटुतिक्त-

कषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्तिता 'इति यादव । असह्य तदीय मदमाग्राय सेनागजेन्द्रा । विलङ्घितस्त्रिरस्कृत आधोरणाना हस्तिपकाना तीव्रो महान्यलो यैस्ते तथोक्ता सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमर । विमुखा । पराङ्मखा वभूवुः ॥

स छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

स गज । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नाबन्धा द्रुता पलायिताः । युग वहन्तीति युग्या वा-
हा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः । 'अक्षोरथ-
स्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति शाश्वतः । येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ता प-
तिता रथा यस्मिन्साम् । रामाणा स्त्रीणां परित्राणे सरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः । 'विहस्त-
व्याकुलौ समौ' इत्यमर । योधा यस्मिन्सः सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं सकुलं चकार ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।

निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

नृपते राज्ञो वन्यः कर्षवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राज्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्त
त गज निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिदीर्घं यथा स्यात् । नञर्थस्य
नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचाप सन्विशिखेन वाणेन कुम्भे ज-
घान । अत्र चाक्षुषः—'लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवध न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्ये
करिणः' इति । अत एव 'युद्धादन्यत्र' इति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्तिं कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य ।
तेन वृत्तान्तेन विस्मितस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् । स्फुरत् प्रभामण्डलस्य मध्यवर्तिं
कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्यामि-
वृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहारा स्थूला मुक्ताहारास्ते
येन स तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीनि वाग्मी वक्ता । 'वाचो गिमनि' इति गिमनिप्रत्ययः ।
स पुरुष उवाच ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

अवलेपमूलाद्भवहेतुकात् । 'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने द्वेषणेऽपि च' इति विश्वः । मत-
ङ्गस्य मुने शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि । मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपते-

न्धर्वराजस्य तनूज पुत्रम् । 'स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू' इत्यमर । तन्वादेर्वेत्यूडिति केचित् । प्रियवद प्रियवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रिय वदतीति प्रियवद । 'प्रियवशं वद खच्' इति श्रुचप्रत्यय ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्मया महर्षिमृदुतामगच्छत् ।

उष्णत्वमश्यातपसंप्रयोगाच्छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीत सन्पश्चान्मृदुता शान्तिमगच्छत् । तथाहि । जलस्यो-
ष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्सपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृति ख-
भाव । विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देश । महर्षाणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

इक्ष्वाकुवंश' प्रभवो यस्य सोऽजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्नेण शरेण भेत्स्यति वि-
दारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुन संयोक्ष्यसे सगस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

चिरप्रार्थित दर्शने यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो मोक्ष प्रापित ।
भवत् प्रतिप्रिय प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धि स्वस्थानप्राप्तिः । 'पद व्य-
सितत्राणस्थानलक्ष्माद्विवस्तुषु' इत्यमर । वृथा स्याद्वि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुमशक्तस्य
जीवितान्मरणं वरम्' इति ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

हे सखे । सखिशब्देन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—'अत्यागसहनो बन्धु सदैवानुमत'
सुहृत् । एकक्रिय भवेन्मित्रं समप्राणं सखा मत ॥' इति । प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गा-
न्धर्वं गान्धर्वदेवताकम् । समोह्यतेऽनेनेति समोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्वगृहाण । यतोऽस्त्रा-
त्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोऽरिर्हिंसा न च विजयश्च हस्ते । हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

वधलज्जितं कथमस्त्रग्रहणं परं स्यामिति चेत्तत्राह—

अलं हिंसा मां प्रति यन्मुहूर्तं दयापरोऽभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

किं च । मां प्रति हिंसा प्रहारनिमित्तयालम् । कुत । यद्यतो हेतोस्त्व मां प्रहरन्नपि
मुहूर्तं दयापरं कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषेधं परि-
हारः । स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् । तत्र प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥

ना सोमश्चन्द्र इव नृसोम । उपमितसमास । 'सोम ओषधिचन्द्रयो' इति शाश्वत । पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थ । अस्त्रविदस्त्रज्ञ सोऽजस्तथेति सोम उद्भवो यस्या सा तस्या सोमोद्भवाया सरितो नर्मदाया । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका' इत्यमर । पवित्र पय उपस्पृश्य पीत्वा । आचम्येत्यर्थ । उदङ्मुख सन्निगृहीतशापान्निर्वातितशापात् । उपकृतादित्यर्थ । तस्मात्प्रियवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

एवं तयोरध्वनि दैवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥

एवमध्वनि मार्गे दैवयोगादैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुक सख्य सखित्वम् । 'सख्युर्य' इति यप्रत्यय । आसेदुषो प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् । 'अस्योद्यान चैत्ररथम्' इत्यमर । अपरोऽजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥

तं तस्थिवासं नगरोपकण्ठे तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥

नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवास स्थित तमज तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरु प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराज । प्रवृद्धोर्मिरुर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥

एनमजमग्रयायी । सेवादधर्मेण पुरो गच्छन्नित्यर्थ । नीचैर्नम्र पुर प्रवेश्य प्रवेश कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरदुपचरितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तु प्राधूर्णिकमेने । अज गृहेश गृहपति मेने ॥

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां

प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।

रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नचोपकार्यां

वाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥

रघुप्रतिनिधी रघुकल्प । रघुतुल्य इत्यर्थ । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे-
'कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपि' इति । सोऽजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः । कर्तरि क्त । तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थ । प्रदिष्टा निदिष्टा प्राग्द्वारस्य वेद्या विनिवेशित प्रतिष्ठापित पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशामि-

त्वर्थं । रम्या रमणीया नवोपकार्या नूतन राजभवनम् । 'उपकार्या राजसन्न्युपचार-
चितेऽन्यवत्' इति विश्वः । मदनो बाल्यात्परा शैशवादनन्तरा दशामिव । यौवनमिवेत्य-
र्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः । 'उपान्वध्याङ्गसः' इति कर्मत्वम् ॥

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

तत्रोपकार्यायाम् । स्वयवरनिमित्त समाहृतः समेलितो राजलोको येन तत्कमनीय
स्पृहणीय कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् । 'ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे ।
श्रेष्ठभूषाण्डशृङ्गपुच्छचिह्नाश्चलिङ्गिषु ॥' इति यादव । लिप्सोर्लब्धुमिच्छो । लभे स-
न्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था दयि-
तेव । रात्रौ निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव । 'राजान कामिन चौर प्रविशन्ति प्र-
जागरा' इति भावः । अभिमुखीशब्दो ङीष्न्तश्च्यन्तो वा ॥

तं कर्णभूषणानिपीडितपीवरसं

शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।

सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥

कर्णभूषणाभ्या निपीडितौ पीवरौ पीनावसौ यस्य तम् । शय्याया उत्तरच्छदस्योप-
र्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विमलोऽङ्गरागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति
भावः । प्रथितप्रबोधः प्रकृष्टज्ञान तमेनमज सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रग-
त्भगिरः सूतात्मजा वन्दिपुत्राः । 'वैतालिका' इति वा पाठः । 'वैतालिका बोधकरा'
इत्यमरः । वाग्भिः स्तुतिपाठैरुषसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासु ॥

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां

धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।

तामेकतस्तव विभर्ति गुरुर्विनिद्र-

स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

हे मतिमता वर । निर्धारणे षष्ठी । रात्रिर्गता । शय्या मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनि-
द्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः । 'धू' स्याद्यानमुखे भारे' इति
यादवः । द्विधैव । द्वयोरिवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापि-
ताखलु । तत्किमत आह—ता गुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिन्द्रः सन्विभर्ति ।

तस्या दुरो भवान् । धुर वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पद वहनस्थानम् । अपर यदु-
र्यपद तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः । न ह्यभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमवला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७ ॥

चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्राव-
शेन निद्राधीनेन । ह्यन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वम-
पीत्यर्थः । 'प्रसितोत्सुकाम्या तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । अपिशब्दस्तद्विषयानुरा-
गस्थानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः । निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषितावलेव नायिकेव ।
'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकिपायिता' इति दशरूपके । अनवेक्षमाणाविचारयन्ती
सती । उपेक्षमाणेत्यर्थः । 'ह्यनवेक्ष्यमाणा' इति पाठे निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणानिरी-
। कर्मणि शानच् । लक्ष्मीः प्रयोजककर्त्री येन प्रयोज्येन चन्द्रेण पर्युत्सुकत्व त्व-

। 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्य मनस्तापज्वरादिकृत्' इत्यलकारे । विनोदयति नि-
रासयतीति योजना । शेष पूर्ववत् । नायस्त्वर्थोपपत्तिमपश्यन्निम पक्षमुपैक्षिष्ट । लक्ष्मी-
येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोद करोति । विनोदश-
ब्दात् 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्प्रत्ययः । सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणा विनोद-
स्थानानीति भावः । स चन्द्रोऽपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशा गतः सन् । अस्त गच्छन्नि-
त्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं विजहाति । त्वन्मुखसादृश्यं त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रा
विहाय ता लक्ष्मीमनन्यशरणा परिगृहाणेति भावः ॥

तद्वल्युना युगपदुन्मिषितेन ताव-

त्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-

श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥

तत्तत्सालक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्युना मनोज्ञेन । 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवत्
इति विश्व । युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलितेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्य
सादृश्यमधिरोहता प्राप्नुताम् । प्रार्थनाया लोट् । के द्वे । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषे
तरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् । 'तारकाक्ष कनीनिका' इत्यमरः । त
चक्षुः । अन्तः प्रचलितभ्रमर चलद्भ्रम पद्मं च । युगपदुन्मेषे सति सपूर्णसादृश्यलाभ इति
भावः ॥

वृन्ताच्छ्रुथं हरति पुष्पमनोकहानां

संच्रज्यते सरसिजैरुणांशुभिन्नैः ।

स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः

सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥

विभातवायु प्रभातवायु स्वाभाविक नैसर्गिक ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सागन्धमिलयर्थ । परगुणेनान्यदीयगुणेन । साक्रामिकगन्धेनेत्यर्थ । ईप्सु-
रासुमिच्छुरिव । 'आज्जपृथामीत्' इतीकारादेशः । अनोकहाना वृक्षाणा क्षय शिथिल
पुष्प वृन्तात्पुष्पवन्धनात् । 'वृन्त प्रसववन्धनम्' इत्यमर । हरत्यादत्ते । अरुणाशुभिन्नै-
स्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरमि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति
मत्तम्या अलङ्कृ । संसृज्यते सगच्छते । सृजेदैवादिक्तात्कर्तरि लट् ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु

निर्धातहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे

लीलासितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥

ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतित निर्धाता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्व-
द्विशद हिमाम्भो लब्धपरभागतया लब्धोत्कर्षतया । 'परभागो गुणोत्कर्ष' इति प्राद्व ।
अधरोष्ठे त्वदीय सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहित लीलासितमिवाभाति शोभते ॥

यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-

रहाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।

अन्योधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते

किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥

प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्वच्छति । 'आड उद्वमने' इत्यात्मनेपदम् ।
तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थ । अर्धाय अटिति । 'द्राग्न्रटिलज्जसाङ्गाय' इत्यमर । अरुणे-
नानूरुणा 'सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरु' इत्यमर । तमो निरस्तम् । तथाहि । हे वीर, त्वय्यायो-
वनेषु युद्धेषु । 'युद्धमायोधन जन्मम्' इत्यमर । अग्रसरता पुर सरता याते सति तव
गुरु पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा । नोच्छिनत्येवेत्यर्थ । न खलु योग्यपुत्रन्यस्तभा-
राणां स्वामिना स्वय व्यापारखेद इति भावः ॥

शय्यां जहृत्युभयपक्षविनीतनिद्राः

स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्पिणस्ते ।

येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगा-

द्विन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

उभाभ्या पक्षाभ्या पार्श्वोभ्या विनीतापगता निद्रा येषां त उभयपक्षविनीतनिद्रा ।

अत्र समासविषय उभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् । यथाह कै-
चट —‘उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभयशब्दस्य प्रयोगो
मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति’ इति । मुखराण्युत्थान-
चलनाच्छब्दाद्यमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्पन्तीति तथोक्तान्ते तव तन्मे रमन्त
इति तन्मेवमा हस्तिन । ‘तन्मेवकर्णयो रमिजपो’ इत्यञ्चरत् । ‘हस्तिमूचकयो’ इति
वक्तव्यात् । ‘इभः तन्मेवम पद्मी’ इत्यमर । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या
अलुक् । शय्या जहति त्यजन्ति । येषां तन्मेवमाणाम् । दन्ता कोशा इव दन्तकोशा ।
दन्तकुङ्कुलास्तरुणारुणरागयोगाद्वालाकारुणसपर्काद्वेतोभिन्नाद्रिगैरिक्तटा इव विभान्ति ।
धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ॥

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।

वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाहाः ॥ ७३ ॥

—इ-वनजाक्ष, नीरजाक्ष । ‘वनं नीर वन सत्त्वम्’ इति शाश्वत । दीर्घेषु पटमण्ड-
पेषु नियमितो वद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवा । पारसीका वनायुजा’ इति हलायु-
ध । अमी बाहा अश्वा निद्रा विहाय पुरोगतानि लेह्यान्वास्त्राद्यानि सैन्धवशिलाशक-
लानि । ‘सैन्धवोऽस्त्री सितशिव माणिमन्थ च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्त्रोष्मणा मलिन-
यन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तं च सिद्धयोगसग्रहे—‘पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो
लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं वरम् ॥’ इत्यादि ॥

भवति विरलभक्तिम्लानपुष्पोपहारः

स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।

अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-

मनुवदति शुक्लस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

म्लान पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिविरलरचनो भवति । प्रदी-
पाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति । निस्तेजस्का
भवन्तीत्यर्थः । अपि चायं मञ्जुवाङ्मधुरवचनं पञ्जरस्थस्ते तव शुक्लस्त्वत्प्रबोधनिमित्ते
प्रयुक्तानुचारिता नोऽस्माकं गिरं वाणीमनुवदति । अनुकूल्य वदतीत्यर्थः । इत्थं प्रभात-
लिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमार

सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।

मद्रपटुनिनदद्भिर्वोधितो राजहंसैः

सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

नैतत्थ विरचितवाग्भिर्बन्दिपुत्रैर्वैतालिके । पुत्रग्रहण समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् ।
नपटि विगननिद्र कुमार । तल्प शय्याम् । 'तल्प शय्याददारेषु' इत्यमर । उज्झा-
नकार विगसर्ज । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम्प्रत्यय । कथमिव । मदेन पटु
मधुर निनदद्भी राजहंसैर्वोधित सुप्रतीकाख्य । सुरगज ईशानदिग्गज । गङ्गाया इव
गाङ्गम् । सैकत पुलिनमिव । 'तोयोत्थित तत्पुलिन सैकत सिकतामयम्' इत्यमर ।
'निकताशर्कराम्बा च' इत्यण्प्रत्यय । सुप्रतीकग्रहण प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य निन्य
गङ्गातटविहारसम्भावित्यनुसंधेयम् ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।

कुशलविरचितानुकूलवेपः क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

अथोत्थानानन्तरमधितानि चारुण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सोऽज शास्त्रे दृष्टमवगत दि-
वसमुखोचित प्रातःकालोचित विधिमनुष्ठानमवसाय्य समाप्य । स्यतेर्ष्यन्ताह्वयः । कु-
शलं प्रगाधनदक्षैर्विरचितोऽनुकूलः स्वयवरोचितो वेपो नेपथ्य यस्य स तथोक्त म-
न्स्वयवरस्थ क्षितिपसमाज राजगममूहमगादगमत् । 'इणो गा लुष्टि' इति गादेशः । पुष्णिण
प्रावृत्तमेतन् । तत्क्षणम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पित्ताग्रा' ॥ इति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सजीविनीसमाख्यया
न्याय्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये
अजस्वयवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ।

षष्ठः सर्गः ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतात वा कचिद्देव भजामहे ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां मरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥

सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान्मनोज्ञ-
वेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । मरुता-
ममराणाम् । 'मरुतौ पवनामरौ' इत्यमर । आकृष्टलीलान्गृहीतसौभाग्यान् । आकृष्टम-
रुलीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि 'गमकत्वात्समासः' । नरलोक पालयन्तीति नरलोक-
पाला । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान्भूपालानपश्यत् । सर्गेऽस्मिन्नुपजातिदुःखन्दः ॥

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥

‘रति’ स्तरप्रियाया च रागे च सुरते स्तृता’ इति विश्व । रते. कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्त्रीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः । नापेक्षत्वेऽपि गमकत्वान्समासः । ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थित काकुत्स्थमजमालोकयता नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृह बभूव । इन्दुमती सन्पतिमेन विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिन्त्युत्तरित्यर्थः । सर्वातिगयसौन्दर्यमत्येति भावः ॥

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह ॥ ३ ॥

असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्ट प्रदर्शित मञ्चं पर्यङ्गं क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपोतः । ‘पोत पाकोऽर्मको डिन्म. पृथुकं शावकं शिशुः’ इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैर्मृहीमित्युद्भूतं नगोत्सङ्गं शैलग्रमिव । आरोह ॥

परार्ध्यवर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान्त्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥

परार्ध्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलीपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्न संगतं रत्नवत्त्वत्तत्त्वितमासनं सिंहासनमासेदिवान्विष्ठितवान्सोऽजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्यासः । ‘सेनानारात्रिभूर्गृह’ इत्यमरः । भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरासीत् । मयूरस्य विचित्ररूपत्वात्तत्त्वान्वं रत्नासनस्य । तद्वारा च तदालम्बयोरपीति भावः ॥

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।

सहस्रधात्मा व्यूत्तद्विभक्तः पयोमुखां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

तासु राजपरम्परासु श्रिया लब्ध्या कर्त्र्या पयोमुखा मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरङ्गेषु तरंगिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं सक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषः पयोऽप्येनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दृग्मन् आत्मा श्रियः स्वरूपश्चरत्तद्व्याधोतिष्ठ । ‘शुद्धयो लङ्’ इति परल्लेपम् । दृतादित्वाद्भ्रूयस्य । तस्मिन्समये प्रत्येकं सक्रान्तलङ्घनीकृत्या तेषां त्विनापि दुरासदं तेजः प्रादुरार्जदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धान्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठनिहासनस्थानानाम् । उदारनेपथ्यभृतानामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राजा मध्ये । कल्पद्रुमानां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । ‘पञ्चैते देवत-रवो नन्दारः पारिजातकः । सतानां कल्पवृक्षश्च पुष्टिं वा हरिचन्दनम् ॥’ इत्यमरः । स

रघुसूत्रेव धान्ता तेजना । 'भृन्ना' इति पाठेऽतिरायेनेत्यर्थः । रराज । अत्र कल्पद्रुम-
शब्द पनान्यतमविशेषवचन । उपकल्पयन्ति मनोरथाविति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रो-
लक्षकतया प्रयुक्ता इत्यनुसंधेयम् । कल्पा इति द्रुमा' कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

नेत्रत्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥

पौरजनस्य नेत्रत्रजा सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्गजे निपेतु । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृश-
त्यर्थः । कथमिव । मदोत्कटे मदनोद्धिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्र-
गने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणा वृक्षा यैस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः ।
द्विरेफा भृङ्गा इव । द्विपस्य वन्यविशेषण द्विरेफाणा पुष्पवृक्षलागसमावधानार्थं कृतम् ॥

त्रिभिर्विशेषकमाह—

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

संचारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥

अथान्वयज्ञै राजवशाभिर्ज्ञैर्वन्दिभि स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिन स्तुतिपाठका' इत्यमरः ।
सोमार्कवश्ये सोमसूर्यवशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति । विवेशेत्युत्तरेण स-
न्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रचारिते । अगुरुसारो योनिः कारण-
स्य तस्मिन्धूपे च वैजयन्ती पताका समुत्सर्पति सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्गे परितो दिगन्तांस्त्वंस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥

किं च । पुरोपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां कलापिना बहिर्णामुद्धतनृत्य-
हेतौ । मेघध्वनिसादस्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माता पूरिता शङ्का यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थे
मङ्गलप्रयोजनके । त्वंस्वने वाद्यधोपे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्च्छति व्याप्नुवति सति ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिवरा क्लृप्तविवाहवेष्टा ॥ १० ॥

पतिं वृणोतीति पतिवरा स्वयवरा । 'अथ स्वयवरा । पतिवरा च वर्या च' इत्य-
मरः । 'सज्ञाया भृतृश्रि' इत्यादिना खच्छप्रत्ययः । क्लृप्तविवाहवेष्टा कन्येन्दुमती मनु-
ष्यैर्वाह्य परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयान चतुरस्रवाहन शिविकामध्यास्यारुह्य
मञ्चान्तरे मन्त्रमध्ये यो राजमार्गस्त विवेश ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।

निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥

नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टि-
विशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतु । आसनेषु देहैः केवल देहैरेव स्थिताः । देहानपि विस्तृ-

त्य तत्रैव दत्तचित्ता वभूवुरित्यर्थः । अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा वभूवुः ॥ १२ ॥

तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्रह्लाभिलापाणां महीपतीनां राज्ञा प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । 'प्रणयास्त्वमी । विस्रम्भयाच्चाप्रेमाण' इत्यमरः । प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिका । प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्यपदेशः । विविधा शृङ्गारचेष्टा शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभा पल्लवसपद इव वभूवुरुत्पन्ना । अत्र शृङ्गारलक्षण रसमुधाकरे—'विभावैरनुभावैश्च खोचितैर्व्यभिचारिभिः' । नीता सदस्यरस्यत्व रतिः शृङ्गार उच्यते ॥' रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्त तत्रैव—'यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृता' इति । चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषो उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ता—'भावमनोगत साक्षात्स्वहेतु व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपसितादयः ॥ ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्धयारम्भसमवाः ॥' इति । तत्र गात्रारम्भसमवाश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान् 'कश्चित्—'इत्यादिभिः श्लोकैर्वक्ष्यति । शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—'एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषिता बहुमक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥' इति ॥

'शृङ्गारचेष्टा वभूवुः' इत्युक्तम् । ता एव दर्शयति—

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।

रजोभिरन्तःपरिवेषवन्धि लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥

कश्चिद्राजा कराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चक्षुः पत्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तःपरिवेष मण्डलवद्भातीत्यन्तःपरिवेषवन्धिः । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार । करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाह भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विस्रस्तमंसादपरो विलासी रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।

प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

विलसनशीलो विलासी । 'वौ कपलसक्तव्यस्रम्भ' इति धिनुप्रत्ययः । अपरो राजासाद्विस्रस्त रत्नानुविद्ध रत्नखचित यदङ्गदः केयूर तस्य कौटिलम् प्रालम्बमृजुलम्बिनीं स्रजम् । 'प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्' इत्यमरः । 'प्रावारम्' इति पाठे कृत्तरीय वक्त्रम् । उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृत तिर्यङ्कृत चारु वक्त्रस्य स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय । प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाह त्वामेव परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किञ्चिदङ्गेऽस्ति ततोऽयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः किञ्चित्समावर्जितनेत्रशोभः ।

तिर्यग्विसंसर्पिणखप्रभेण पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥

तत पूर्वोक्तादन्योऽपरो राजा किञ्चित्समावाजितनेत्रशोभ इषद्वर्वाक्पातितनेत्रशोभ.
सन् । आकुञ्चिता आभुम्ना अग्राङ्गुल्यो तस्य तेन तिर्यग्विससर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन
व पादेन ह्रैम हिरण्मय पीठ पादपीठ विलिलेख लिखितवान् । पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन
व मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्राय । भूमिविलेखकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशय ।
भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

निवेद्य वामं भुजमासनार्धे तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।

कश्चिद्विवृतत्रिकभिन्नहारः सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् ॥ १६ ॥

कश्चिद्राजा वाम भुजमासनार्धे सिंहासनैकदेशे निवेद्य सस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य
वामभुजस्य सनिवेशात्सस्थापनादधिकोन्नतोंऽसौ वामास एव यस्य स तथोक्त सन् ।
विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुण्ठितहारः सन् । 'पृष्ठवशाधरे त्रिकम्' इ-
त्यमर । सुहृत्समाभाषणतत्परोऽभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण सभाषितु प्रवृत्त इत्यर्थः ।
अत एव विवृतत्रिकत्व घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सहैव वार्ता करिष्य इति
नृपाभिप्राय । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥

अन्यो युवा विलासिन्या प्रियाया विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्तपत्रभूतमापाण्डुरं केतक-
वर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमर । प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षे-
पणैर्नखाग्रैर्विपाटयामास विदारयामास । अहं तव नितम्ब एव नखत्रणादीन्दास्यामीति
नृपाशय । तृणच्छेदकवत्पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशय ॥

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धानुदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥

कश्चिद्राजा कुशेशय शतपत्रमिवाताम्र तल यस्य तेन । 'शतपत्र कुशेशयम्' इत्यमर ।
रेखारूपो ध्वजो लाञ्छन यस्य तेन करेण । अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिका । 'अङ्गु-
लीयकमूर्मिका' इत्यमर । जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ' इति छप्रत्ययः । रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां
प्रभयानुविद्धान्व्याप्तानक्षान्पाशान् । 'अक्षास्तु देवना पाशकाश्च ते' इत्यमरः । सलील-
मुदीरयामासोच्चिक्षेपः । अहं त्वया सहैव रस्य इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्यं कापुरु-
षोऽयमितिन्दुमत्यभिप्रायः । 'अक्षैर्मा दीव्यत्' इति श्रुतिनिषेधात् ॥

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।

वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

कश्चिद्यथाभाग यथास्थानमवस्थितेऽपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित
इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामशवोगर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापा-

रयानात् । तिस्रोऽवन्मन शिरस्ति स्थितामपि तां भारं न मन्येति नृपाभिप्रायः ।
शिरस्ति नखाद्वत्तोऽननपलक्षण इतीन्दुमलाभिप्रायः ॥

ततो नृपाणां क्षुतवृत्तवंशा पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक्संनिकर्षे मगधेश्वरस्य नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

ततोऽनन्तरनृपाणां क्षुतवृत्तवंशा । क्षुतवृत्तवृत्तशैलार्थः । सापेक्षत्वेऽपि गन कृत्वात्स-
नात् । प्रगल्भा वाग्विनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी सारपा-
लिका । कर्मण्यप्रत्ययः । 'टिड्ढाप्' इत्यादिना ङीप् । प्राक्संनिकर्षे कुमारीमिन्दुमतीं
मगधेश्वरस्य संनिकर्षे सतीं नीत्वा पुवत्सुतां सुलान् । 'तेन सुतां क्रिया चेदिति' इति
वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

अत्तौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारजनलब्धवर्णः परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

अत्तौ राजा । अत्ताविति पुरोवर्तिनो निर्देशः । एतच्चुत्तरजापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मु-
खानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः । 'तत्र साधुः' इति सप्तप्रायः । शरणं भवि-
तुमर्हः शरण्य इति जायतेरुक्तिर्निर्मुलैव । अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः । 'सत्त्वं गुणे पिशा-
चादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । मगधा जनपदम् । तेषु प्रतिष्ठास्पदं गत्वा स
मगधप्रतिष्ठः । 'प्रतिष्ठा कुलमास्पदम्' इत्यमरः । प्रजारजने ऋष्यवर्णो विचक्षणः । यद्
प्रजारजनेन लब्धोत्कर्षः । पराञ्जुंस्तापयतीति परंतपः । परंतपात्पणः । 'रिषत्परगोस्तापे'
इति सञ्चलप्रत्ययः । 'सन्नि द्रुक्ष' इति द्रुक्षः । अरुषिषदजन्यत्वा मुम् इति मुमागमः
नानेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । सञ्जुंस्तापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥

अन्ये नृपाः कामं सत्सहस्रं सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीं साहुरः । नै-
तादह्निषिदतीत्यर्थः । 'पुराणि देशे राजन्वान्साततोऽन्नाज राजवान्' इत्यमरः । 'राज-
न्नात्सौराज्ये' इति निपातनात्साधुः । तथा हि । नक्षत्रैरभिज्यादिभिस्ताराभिः साधार-
णैर्ज्योतिर्भिर्गैर्भौनादिभिश्च सङ्कुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अतीति ज्योति-
ष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

क्रियाप्रबन्धाद्यमध्वराणामजस्तमाहृतसहस्रनेत्रः ।

शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्मन्दारशून्यान्लकांश्चकार ॥ २३ ॥

अयं परंतपोऽञ्जराणां कृत्वा क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्वात् । आविच्छिन्नादनुष्ठाना-
दित्यर्थः । अजस्तं नित्यमाहृतसहस्रनेत्रः सश्चिरं शच्या अलम्बान्पाण्डुकपोललम्बान्
स्तान् । पनायन् । मन्दारैः कल्पद्रुमकुसुमैः शून्याश्चकार । प्रोषितभर्तृका हि नैशस्त

कारं न कुर्वन्ति । 'प्रोषिते मलिना कृता' इति । 'नीला शरीरसंस्कार समाजोत्सव-
दर्शनम् । हान्य परगृहे चान लजेत्प्रोषितभर्तृका ॥' इति च स्मरणात् ॥

अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

प्रासादवातायनसंश्रितानां नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥

वरेण्येन वरणीयेन । वृणोतेरीणादिक एष्यप्रत्ययः । अनेन राज्ञा गृह्यमाण पाणिमि-
च्छति चेत् । पाणिग्रहणमिच्छति चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रि-
ताना राजभवनगवाक्षस्थिताना पुष्पपुराङ्गनाना पाटलिपुराङ्गनाना नेत्रोत्सवं कुरु । स-
वोत्तमाना तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्संसिद्ध्वा मधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभापमाणा ॥ २५ ॥

एव तथा सुनन्दयोक्ते सति तं परतपमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्ससिनी दूर्वाङ्का दूर्वाचिह्ना म-
धूकमाला गुटपुष्पमाला यस्या सा । 'मधूके तु गुटपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथि-
त्प्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमत्येन नृपमभापनाणर्ज्या भावशून्यया प्रमाणक्रिययैव प्र-
त्यादिदेश परिजहार ॥ ४३४. १ K ५ R-3

तां सैव चेत्तग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरंगलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

सैव नान्या । चित्तत्रत्वादिति भावः । चेत्तग्रहणे नियुक्ता दोवारिकी सुनन्दा ता राज-
सुता राजान्तरमन्यराजान निनाय । नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव । समीरणोत्था वातो-
त्पन्ना तरंगलेखोर्मिपद्मिर्मानसे सरसि या राजहंसी ता पद्मान्तरमिव ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथः सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारैरेन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥

एनामिन्दुमतीं जगाद । किमिति । अयमङ्गनाथोऽङ्गदेशाधीश्वर सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता
कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः । पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनसका-
मयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च । सूत्रकारैर्गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिर्महर्षिभिर्वि-
नीतनागः शिक्षितगजः । किलेत्येतिह्ये । अत एव भूमिगतोऽप्येन्द्र पदमैश्वर्यं भुङ्क्ते । भू-
लोक एव स्वर्गदुःखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवापिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल
कुतश्चिच्छापकारणाद्भवसवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिन्द्राभ्यनुज्ञयानीतैर्दे-
वर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि सप्रदाय प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

अनेन पर्यासयताश्रुविन्दून्मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनामुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥

शत्रुविलासिनीना स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुविन्दून् । 'असमश्रुणि शोणिते' इति

अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्या सा सुदती । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इति दत्तादेशात्प्य 'उगितश्च' इति डीप् । ता प्रकृता प्रसिद्धा वा विधातुर्ललिता सृष्टिम् । मधुरनिर्माकृत-
स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेऽनूपा नाम देशा । 'ऋक्पूरब्धू' पथामान
इत्यप्रत्ययः समामान्तः । 'ऊढनोर्देशे' इत्यूढादेशः । तेषा राज्ञोऽनूपराजस्याप्रतो विधा-
व्यवस्थाप्य भूय पुनर्जगाद ॥

सङ्गमनिर्विष्टसहस्रबाहुरष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

सङ्गमेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूता सहस्र बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्रैरा-
द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाता स्थापिता यूपा येन स तत-
थोक्तः । सर्वैकतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारण-
राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी । ब्रह्मविद्वानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रे-
याष्टव्ययोग इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्यस्यापत्य पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति ।
अयं चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥

विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्यादिका-
करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेककालमेव यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्सन् ।
प्रजानां जनानाम् । 'प्रजा स्यात्सततौ जने' इत्यमरः । अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु ।
शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेशः । मानसापराधमपि निवारयामा-
सेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

ज्यावन्धनिष्पन्दमुजेन यस्य विनिःश्वसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥

ज्याया मौर्व्या बन्धनेन बन्धनेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसती ज्या-
वन्धोपरोधादीर्घे नि श्वसती वक्त्रपरम्परा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना ।
अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य का-
रागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादादनुग्रहपर्यन्तमुषित-
स्थितम् । 'नपुसके भावे क्' । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्त-
वीर्यस्यान्वये वगे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्याश्रयस्य पुनो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्न-
श्रियं सवन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चलेत्येवरूपमयशो दुष्कीर्तिं प्रमृष्टं निरस्तम् । दु-

शैलाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयं तु भद्रपराहिल्यान् कदाचिदपि श्रिया लज्यत इति भावः ॥

न आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य संभावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२ ॥

यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्तमानमग्निं सहायमवाप्य क्षत्रियाणां काल-
त्रिम् । सहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः । 'द्वयोः कुठारः स्वधिति-
रश्वधः परश्वधः' इत्यमरः । शिता तीक्ष्णा धारा सुखम् । 'खन्नादीनां च निशितमुखे
नारा प्रकीर्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्यास्ता तथाभूता संभाव-
ति मन्यते । एतन्नगरजिगीषयागतान्निपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण द-
त्तवरोऽयं राजा । दहन्ते च तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेयाः ॥

अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

दीर्घवाहोरस्य प्रतीपत्याङ्गलक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः । अनेनायं विष्णुतुल्य इति
ध्वन्यते । माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य काञ्ची
रगनाभूता जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलानुधः ।
रेवा नर्मदा प्रासादजालैर्गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः ।
प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥

प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोऽपि । दर्शनीयोऽपीत्यर्थः । स क्षितीशः । शरदा
प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणं पर्याप्तकलं पूर्णकलं शशी नलिन्या इव । तस्या
इन्दुमत्या रुचये न बभूव । रुचिं नाजीजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥

लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं
प्रकाशकम् । उभयवंशेऽत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः । शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम
वृषतिमुद्दिश्यामिसंवायं शुद्धान्तरक्ष्यान्तःपुरपालिकया । 'कर्मण्य' । 'टिड्ढाणन्' इति
ढीप् । सा कुमारी जगदे ॥

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परं ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्नैसर्गिकोऽप्युत्सृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुवजोर्द्विनिप्' इति द्विनिप्प्रत्ययः । एष पार्थिवः । नीपो ना-

मान्वयोऽस्येति नीपान्वयो नीपवगज । य सुपेणनाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः । मान्प्रसन्नं सिद्धाश्रनमृष्टाश्रननेत्य प्राप्य सत्त्वैर्गजनिहादिभिः प्राणिभिरिव । नैतर्गिकः खान्तिवित्रोऽपि परस्परेण विरोध उत्पद्यते लक्षः ॥

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।

हर्म्याग्रसंरूढवृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

हिमागोः कान्तिश्चन्द्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य सुपेणस्य कान्तिः शोभन्मोहे स्वभवने संनिविष्टा सक्रान्ता । अविषह्यं तिस्रोऽङ्गुलमवयव तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्रे वनिक्कनन्दिरग्रान्तेषु । 'हर्म्यादि वनिना वास' इत्यमरः । संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । संनिविष्टम् । खजनाहादको द्विपतपश्चेति भावः ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिदकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

यस्य सुपेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासनयस्वरोधानानन्तपुराङ्गनानां स्नने चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्वेतो । कलिदो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना । 'कालिदासूर्यतनया यमुना जननस्तसा' इत्यमरः । मथुरा नामास्य राज्ञो नगरी । तां गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । मथुराया गङ्गाभावा सूचयत्यपि गङ्गा । कालिदासोरे मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुनेन निर्नास्यतेति वक्ष्यति । तत्कथममुना मथुरासंभव इति चिन्त्यन् । मथुरा मथुरापुरीति शब्दभेदः । यद्वा सान्येति । गङ्गाया भागीरथ्या कर्मिभिः संसक्तजलेव भाति । धवलचन्दनसप्तर्गात्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः । 'स्तितासिते हि गङ्गायमुने' इति षण्मास्यः ॥

वस्तेन तावर्ष्यात्किल कालियेन मणिं विच्छृष्टं यमुनौकसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्येपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥

तावर्ष्याद्रुद्रजानस्तेन । यमुनौकः स्थान यस्य तेन । कालियेन नाम नागेन विच्छृष्टं क्लिप्तभयदाननिष्कृत्यत्वेन दत्तम् । क्लिलैति हि । वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुपेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्येपयतीव व्रीडयतीव । 'अतिही-' इत्यादिना पुनागमः । वौस्तुभमपेरप्युक्त्योऽस्य नगिरिति भावः ॥

संभाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विन्द्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

युवानमसु सुपेण भर्तारं संभाव्य नत्वा । पतिव्रतेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलपद्मा पुष्पशय्या यस्मिन्सत्तत्सिचैत्ररथात्कुवरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावनानामक उद्याने हे सुन्दरि, यौवनश्रीयौवनफल निर्विन्द्यता भुज्यताम् ॥

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

किं कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं कान्तासु गोवर्धनकन्धरासु ॥ ५१ ॥

किं च । प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु । 'दरी तु कन्दरो
पत्नी' इत्यमरः । अम्भस पृषतौर्वेन्दुभिरुक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भव शैलेयम् ।
शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादव । यद्वा शिलापुष्पाख्योपधिविशेष । 'कालानुसा-
द्वाश्मपुष्पशीतशिवाणि तु । शैलेयम्' इत्यमरः । 'शिलाया ढ.' इत्यत्र शिलायाइति
गगविभागादिवार्थे ढप्रत्ययः । तद्गन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय
कलापिना बहिणा नृत्यं पश्य ॥

नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

'स्यादावर्तोऽम्भसा भ्रम' इत्यमरः । आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्या सा । इदं च नदीसा-
म्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी त नृपम् । सागरगामिनी
सागर गन्ती स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तमहीधरं पर्वतमिव । व्यत्यगादतीत्य गता ॥

अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामवालेन्दुमुखीं वभापे ॥ ५३ ॥

अथ भुजिष्या किकरी सुनन्दा । 'भुजिष्या किकरी मता' इति हलानुबन्धः । अङ्गदा-
श्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमा-
सेदुषीमासन्नामवालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालामिन्दुमुखीं वभापे ॥

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥

महेन्द्रादेः समानसारस्तुल्यसत्त्वोऽसौ हेमाङ्गदो महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोद-
धेश्च पतिः स्वामी । 'महेन्द्रमहोदधी एवास्य गिरिजलदुर्गे' इति भावः । यस्य यात्रासु
क्षरता मदस्त्राविणा सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोऽग्रे यातीव । अद्रिकल्पा
अस्य गजा इत्यर्थः ॥

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनवाप्पसेके वन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ ५५ ॥

सुभुजश्चापभृता पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः । वन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् । 'प्रग्रहोप-
ग्रहो वन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रिया साञ्जनो वाप्पसेको यद्योत्ते । वज्रलमिश्राश्रुतिक्ते
इत्यर्थः । पद्धती इव । द्वे ज्याघातानां मोर्वाकिणानां रेखे राज्ञी भुजाभ्यां विभर्ति ।
द्विवचनात्सव्यसाचिल गम्यते । रिपुश्रिया भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्वतरेखयोन्तन्पद्धति-
त्येनोत्प्रेक्षा । तयो इयामत्वात्साञ्जनाश्रुतेकोक्तिः ॥

यमात्मनः सन्ननि संनिकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६

आत्मनः सन्ननि सुप्त य हेमाङ्गद सनिकृष्ट समीपस्थोऽत एव प्रासादवातायनैर्दृश्यव-
चिर्मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमर । ध्वनिना त्याजित विवर्जित याम-
तूर्य प्रहरावसानसूचक वाद्य येन स तथोक्त । 'द्वौ यामप्रहरी समौ' इत्यमर । अ-
एव प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि से-
क्विमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥

अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनस्तु । 'अथ मर्मरः । खनिते वह-
पर्णानाम्' इत्यमरवचनादुपपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणपरत्व प्रयोगादवसेयम् । अम्बु-
राशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः ।
'लवङ्ग देवकुसुमम्' इत्यमर । मरुद्भिर्वतैरपाकृता । प्रशमिता स्वेदस्य लवा विन्दवो
यस्या सा तथाभूता सती त्व विहर क्रीड ॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तयैवम् ।

तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥

आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रेणेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भो-
जानुजेन्दुमती तथा सुनन्दयैव प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूर-
मानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलदैव यस्य तस्मात्पुंस इव । तस्माद्वेमाङ्गदादपावर्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥

अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा । 'तत्र नियुक्त' इति ठक्प्रत्यय । 'द्वारा-
दीना च' इत्यौआगम । आकारेण देवसरूप देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशो
कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि, इतो विलोकयेति पूर्वानु-
शिष्टा पूर्वमुक्ता भोजस्य राज्ञो गोत्रापत्य स्त्रिय भोज्यामिन्दुमतीम् । 'क्रीड्यादिभ्यश्च'
इत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसर्ख्यानात्षड्प्रत्यय । 'यङश्चाप्' इति चाप् । निजगाद ।
इतो विलोकयेति पूर्वमुक्ता पश्चाद्वक्तव्य निजगादेत्यर्थः ॥

पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः कृष्णाङ्गरागो हरिचन्दनेन ।

आमाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥

असयोरर्षिता । लम्बन्त इति लम्बा । हारा यस्य स । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन
चन्दनेन । 'तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमर । कृष्णाङ्गराग सिद्धानुलेपनो-

पाण्डूना जनपदाना राजा पाण्ड्यः । 'पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियादृथण्वक्तव्यः'
ति व्युत्पत्त्यय । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । बालतपेन रक्ता अरुणा सानवो
यस्य स सनिर्झरोद्धारः प्रवाहस्यन्दनसहितः । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झर' इत्यमरः ।
अद्रिराज इवाभाति ॥

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः ।

प्रीत्याश्वमेध्रावभृथार्द्रमूर्तेः सौस्नातिको यस्य भवत्यंगस्त्यः ॥ ६१ ॥

विन्ध्यस्य नाम्नो महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय । वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता
'वारयिता निःशेष पीत उज्झित पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोऽगस्त्यो-
मेधस्यावभृते दीक्षान्ते कर्मणि । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । आर्द्रमूर्तेः ।
तस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नात पृच्छतीति
स्नातिकः । भवति । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इत्युपसख्यानादृक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दत्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दत्त उद्धृतो लङ्काधिपती रावणो दु-
राप दुर्लभमस्त्र ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजया-
येन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

महाकुलीनेन महाकुले जातेन । 'महाकुलादस्त्रनौ' इति खञ्प्रत्ययः । अनेन पाण्ड्येन
पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् ।
महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोऽर्णव एव मेखला यस्यास्तस्या । इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्या
च योज्यम् । दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव । अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगास्वेलालताललिङ्गितचन्दनासु ।

तमालपत्रास्तरणासु रन्तुं प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धा परिरञ्धा पूगा क्रमुका यासु तासु । 'ता-
म्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लीयपि' इति, 'घोण्टा तु पूगः क्रमुकः' इति चामरः । एलालताभि-
रालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु । 'गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्'
इत्यमरः । तमालस्य तापिच्छस्य पत्राण्येवास्तरणानि यासु तासु । 'कालस्कन्धस्तमाल
स्यात्तापिच्छोऽपि' इत्यमरः । मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूलं भव ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः । त्व रोचना गोरुचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा ।
ततस्तडितोयदयोर्विद्युन्मेषयोरिव वा युवयोयोग समागमोऽन्योन्यशोभायाः परि-
द्वयेऽस्तु ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो लेभेऽन्तरं चेतसि नोपदेशः ।

दिवाकरादर्शनवद्धकोशे नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरेन्दुमत्याश्चेतसि तदीयः सुनन्दासवन्धुपदेशो वाक्यम् ।
दिवाकरस्यादर्शनेन वद्धकोशे मुकुलितेऽरविन्दे नक्षत्रनाथाशुश्रुन्दकिरण इव । अन्तर-
भवकाश न लेभे ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।

नरेन्द्रमार्गाद् इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

पतिवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं भूमिपालं व्यतीयायातीत्य
गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयो' इति वीप्साया द्विवचनम् ।
नरेन्द्रमार्गे राजपथेऽष्टाख्यो गृहभेद इव । 'स्यादहः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्ण-
भाव विच्छायत्वम् । अदृष्टु तमोवृत्तत्वम् । प्रपेदे ॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।

वामेतरः संशयमस्य बाहुः केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥ ६८ ॥

तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासन्नाया सत्या रघोः सूनुरजो मा वृणीत न वेति स-
माकुलः संशयितोऽभूत् । अथास्याजस्य वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः । केयूर-
बध्यतेऽत्रेति केयूरबन्धोऽङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयः नुनोद ॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोष तमज प्राप्य । अन्योपगमाद्राजान्तरोपगमाद्वापा-
वर्तत निवृत्ता । तथाहि । षट्पदाली भृङ्गावलिः । प्रफुल्लतीति प्रफुल्ल विकसितम् । पुष्पितामे-
त्यर्थः । प्रपूर्वात्फुल्लतेः पचाद्यच् । फलतेऽस्तु प्रफुल्लमिति पठितव्यम् । 'अनुपसर्गात्-' इति
निषेधात् । इत्युभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकार चूतविशेषमेव ।
'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि
सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्यामिलाष स्यादित्यर्थः ।

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥

तस्मिन्नजे समावेशिता सक्रामिता चित्तवृत्तिर्यथा ताम् । इन्दो प्रमेव प्रभा यस्यास्ता-
म् । आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दुमतीमवेक्ष्यानुक्रमज्ञा वाक्यपूर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देद-

वक्ष्यमाण सविस्तर सप्रपञ्चम् । 'प्रथमे वाचशब्दे' इति घञो निषेधात् 'ऋदोरप्' इत्यप्प्र-
त्ययः । 'विस्तारो विग्रहो व्यास स च शब्दस्य विस्तर' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।

काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोसलेन्द्राः ७१

इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वदयो वशे भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः । 'ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषा-
से राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः । 'गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणा-
हितलक्षणौ' इत्यमरः । ककुदि वृषासे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् ।
यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छा महाशयाः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । उत्तरकोस-
लेन्द्रा राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यः प्रशस्तम् । ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्द-
संज्ञा दधति विभ्रति । तन्नामसंस्पृशोऽपि वशस्य कीर्तिकर इति भावः । पुरा किल पुर-
जयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन
देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुल-
निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभ इति पौराणिकी कथानुसंधेया । वक्ष्यते चायमेवार्थः उत्तरश्लोके ॥

महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥

यः ककुत्स्थं संयति युद्धे । महानुक्षा महोक्षः । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातः । तस्य
रूपमिव रूपं तस्य तं महेन्द्रमास्थायारुह्य । अतएव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला-
येन स तथोक्तः सन्वाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीं प्रोषितपत्रलेखां निवृत्तपत्ररचनाश्चकार ।
तद्भर्तृनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवा प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

ऐरावतास्फालनविश्लथं यः संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्न्यामर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्टौ ॥ ७३ ॥

यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथः शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्ग-
देन स्वकीयेन संघट्टयन्संघर्षन्स्वामग्न्यां श्रेष्ठा मूर्तिमुपेयुषोऽपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इ-
न्द्रस्यार्धमासनस्यार्धासनम् । 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः । अधितष्टावधिष्ठितवान् ।
स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्यासेन व्यवयेऽपि षत्वम् । न केवलं महोक्षरूपधारिण-
एव तस्य ककुदमारुक्षत् । किंतु निजरूपधारिणोऽपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः ।
अथवा । अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥

जातः कुले तस्य किलोत्कीर्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

उत्कीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीपो नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले
जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये । न त्वशक्तयेति भावः । एकेनोनां शत

कतवो यस्य स एकोनशतक्रतु । तस्य भावे तत्त्वेऽतिष्ठत् । इन्द्रप्रीतये शततम क्रतु-
मवशेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।

वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥७५॥

यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यत्रेति विहार क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे
निद्रा गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् । 'वाणिनी' नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु च' इति वि-
श्वः । 'वाणिन्यौ नर्तकीमते' इत्यमरश्च । अशुकानि वस्त्राणि वातोऽपि नास्रंसयन्नाकम्पयत् ।
आहरणायपहर्तुं को हस्त लम्बयेत् । तस्याशासिद्वत्वादकुतोभयसंचारा प्रजा इत्यर्थः ।
अर्धश्वासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

विश्वजितो नाम महाक्रतो प्रयोक्तानुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघु पद पैत्र्यमेव
प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतस्रभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहता संभृता सम्यग्वर्धिता च
या ता चतुर्दिगावर्जितसंभृता विभूतिं सपद मृत्पात्रमेव शेषा यस्यास्तामकरोत् । विश्व-
जिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥७७॥

किं च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुज-
गमाना वसतिं पाताल प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिक गत व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः ।
अनुवन्नातीत्यनुबन्धि चाविच्छेदि । कालत्रयव्यापक चेत्यर्थः । अतएवैवभूत यस्य यश
इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तु परिमातु नाल न शक्यम् ॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।

गुर्वी धुरं यो भुवनस्य पित्रा धुर्येण दम्यः सदृशं विभर्ति ॥७८॥

असावजाख्य कुमार । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिद्र जयन्त इव । 'जयन्त पाक-
शासनि' इत्यमरः । त रघुमनुजात । तस्माज्जात इत्यर्थः । तजातोऽपि तदनुजातो
भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् । 'गत्यर्थाकर्मकश्चिषशीदृस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च'
इति क्त । सोपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकार — 'क्षिषादय सोपसृष्टा'
सकर्मका भवन्ति' इति । दम्य शिक्षणीयावस्थ । योऽजो गुर्वी भुवनस्य धुरं धुर्येण
धुरधरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृश तुल्य यथा तथा विभर्ति । यथा कश्चिद्वत्सतरोऽपि
धुर्येण महोक्षेण सम बहतीत्युपमालकारो ध्वन्यते । 'दम्यवत्सतरौ' समौ इत्यमरः ॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥७९॥

कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा र्यावनेन विनयः । प्रधानं येषां तेस्तर्गुणैः श्रुत-
शीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं स्वानुरूपममुमजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । त्वं कामनेन स-
मागच्छतु सगच्छताम् । प्रार्थनायां लोढ । रत्नकामनयोरिवात्यन्तानुरूपत्वाद्युवयो-
समागमं प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥

ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जा तनूकृत्य सकोच्य प्रसादेन
मनः प्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्वा संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं
प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार । सम्यक्सांनुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

सा यूनि तस्मिन्नभिलापवन्धं शशाकं शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥

सा कुमारी यूनि तस्मिन्नभिलापवन्धमनुरागग्रन्थि शालीनतयाधृष्टतया । 'स्याद-
धृष्टस्तु शालीन' इत्यमरः । 'शालीनकोपीने अधृष्टाकार्ययो' इति निपातः । वक्तुं न
शशाकः । तथाप्यरालकेश्याः सोऽभिलापवन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजो-
ऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन
प्रकाशित इत्यर्थः ॥

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखीं वेत्रभृदावभाषे ।

आर्यं व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥

सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम् । दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः । सखीं
सहचरी । 'सख्यशिश्वीति भाषायाम्' इति निपातनान्डीप् । वेत्रभृत्सुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये,
अन्यतोऽन्यं प्रति व्रजाम् इति परिहासपूर्वमावभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दामसूयया
रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यागमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुः ।

आसञ्जयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥

करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहि' इत्यमरः । करभ-
उपमा ययोस्तावूरु यस्यां सा करभोपमोरुः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युद्भूतप्रत्ययः । सा
कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजम् । मूर्तं मूर्तिमन्तमनुरागमिव ।
वाच्या उपमातुः सुनन्दायां कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमा-
सञ्जयामासासक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्ज । अनौचित्यात् ॥

तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्तं कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वरेण्यो वरणीय उत्कृष्ट' । वृत्र एण्य । सोऽजो मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तथा प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमती कण्ठापितौ बाहू एव पाशौ यथा ताममस्त । मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥ ८५ ॥

तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषा ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जना । इयमजसगततेन्दुमती मेघैर्मुक्त शशिन शरच्चन्द्रमुपगत कौमुदी । अनुरूप सदृश जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः इत्येव नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसवादि वाक्यमेकवाक्यं विवदुः । मालिनीवृत्तम् ।

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।

उपसि सर इव प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोऽन्यत्र वितान शून्यम् । भग्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षितिमतिमण्डलम् । उपसि प्रभारं प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्नोतिमीलन सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सजीविनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवशे महाकाव्ये

स्वयवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

भजेमहि निपीयैक मुहुरन्य पयोधरम् ।

मार्गन्त बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दपती ॥

अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १ ॥

अथ विदर्भनाथो भोज सदृशेनोपयन्त्रा वरेण युक्ताम् । अत एव साक्षात्प्रत्यक्षम् 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो' इत्यमरः । स्कन्देन युक्ता देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्र स्कन्दपत्नी । तामिव स्थिता स्वसार भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तः सर्गोऽस्मिन् ॥

सेनानिवेशान्पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्वेपेषु च साभ्यसूयाः ॥ २ ॥

भोजस्य राशौ गोत्रापत्य स्त्री भोज्या । तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वाद्द्वेषाकृतिषु वेपेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथति निन्दन्तः । किञ्च । विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासाः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो वृषा अपि सेनानिवेशाञ्छिविराणि जग्मुः ॥

ननु क्रुद्धाक्षेयुध्यन्ता तत्राह—

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३ ॥

तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्या इन्द्राण्याः । सानिधिरिव सानिध्यम् । तस्य योगात्सद्भावद्वेतो स्वयंवरस्य क्षोभकृता विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि नवरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४ ॥

‘यावत्तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः । तौवत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकरादयो यस्य त तथोक्तम् । इन्द्रायुधानीव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणान्यङ्गाधिष्ठानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । ‘छाया बाहुल्ये’ इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र त तथा राजमार्गं स वरो बौद्धा वध्वा सह प्राप विवेश ॥

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

वभ्रूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५ ॥

ततस्तदनन्तरं चामीकरजालवत्सु सौवर्णगवाक्षयुक्तेषु सौधेषु तस्याजस्यालोकने तत्पराणामासक्तानां पुरसुन्दरीणामित्य वक्ष्यमाणप्रकाराणि त्यक्तान्यकार्याणि केशवन्धनादीनि येषु तानि विचेष्टितानि व्यापाराः । नपुंसके भावे क्त । वभ्रुः ॥

तान्येवाह पञ्चभिः श्लोकैः—

आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमालयः ।

वन्दुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥

सहस्रालोकमार्गं गवाक्षपथं व्रजन्त्या कयाचित्कामिन्योद्वेष्टनवान्तमालयः । उद्वेष्टनो द्रुतगतिवशादुन्मुक्तबन्धनः । अत एव वान्तमाल्यो बन्धविश्लेषेणोद्गीर्णमालयः । करेण रुद्धो गृहीतोऽपि च केशपाशः केशकलापः । ‘पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परः’ इत्यमरः । तावदालोकमार्गप्राप्तिपर्यन्तं वन्दुं बन्धनार्थं न संभावितो न चिन्तित एव

प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्भ्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥

काचित् । प्रसाविक्रयात्कर्ज्यालम्बित रजनार्य धृतं भ्रवरागमेवार्द्रालक्तकमेव । अग्र-
आसौ पादश्चैलप्रपाद इति कर्मधारयसमास । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिर्भेदाभेदा-
न्याम्' इति वाननः । तन्माक्षिप्याकृष्य । उत्सृष्टलीलागतिस्त्यक्तमन्दगमना सती । आ-
गवाक्षाद्गवाक्षपर्यन्त पदवीं पन्थानमलक्तकाङ्क्षा लक्षारागविहा ततान वित्त्वारयमानः ॥

विलोचनं दक्षिणमङ्गनेन संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।

तथैव वातायनसंनिकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥

अपरा स्त्री दक्षिण विलोचनमङ्गनेन संभाव्यालकृत्य । सभ्रमादिति भावः । तद्वञ्चित
तेनाङ्गनेन वञ्चित वामनेत्र यस्या सा सती तथैव शलाकामङ्गनतुलिकां वहन्ती सती
वातायनसंनिकर्षं गवाक्षसनीप ययौ । दक्षिणग्रहण सभ्रमाद्गुल्मसंकरणद्योतनार्थम् ।
'नेत्रे हि पूर्वं मनुष्या लङ्गते' इति श्रुतेः ॥

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न ववन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥

अन्या स्त्री जालान्तरप्रेषितदृष्टिर्गवाक्षमध्यप्रेषितदृष्टिः सती प्रस्थानेन गमनेन भिन्ना
त्रुटिना नीवीं वसनप्रन्यिम् । 'नीवी परिपणे अन्यौ स्त्रीणा जघनवासति' इति विश्वः ।
न ववन्ध । किं तु नाभिप्रविष्टा आभरणाना कङ्कणादीना प्रभा यस्य तेन । प्रभैव
नामेरानरणमभूदिति भावः । हस्तेन वासोऽवलम्ब्य गृहीत्वा तस्थौ ।

अर्थाञ्चिता सत्त्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।

कस्याश्चिदासीद्रशना तदानीमद्भुष्टमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥

सत्त्वरमुत्थितायाः कस्याश्चिद्वर्धाञ्चिता मणिभिरर्धगुम्फिता दुर्निमिते संत्रनाहुरक्तिभे ।
'दुमिष्टप्रप्रेषणे' इति घातो 'कर्मणि क्त' । पदे पदे प्रतिपदम् । वीप्साया द्विर्भावः । गलन्ती ग-
लद्रवा सती रशना मेखला तदानीं गमनसमयेऽद्भुष्टमूलेऽपित सूत्रमेव शेषो यस्याः सासीत् ॥

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥

तदानीं सान्द्रकुतूहलाना तासां स्त्रीणानासवगन्धो गर्भो येषां तैः । विलोलानि नेत्रा-
प्येव प्रसरा येषां तैः । मुखैर्व्याप्तान्तराश्छन्नावकाशा गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इव
कमलालकृता इव । 'सहस्रपत्र कमलम्' इत्यमरः । आसन् ॥

ता राघवं दृष्टिमिरापिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।

तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥

ता नार्यो रघोग्पत्य राघवमजम् । 'तस्यापत्यम्' इत्यणप्रत्ययः । दृष्टिमिरापिवन्त्योऽति-

तृष्ण्या पश्यन्त्यो विषयान्तराण्यन्यान्विषयान्न जग्मुः । न विविदुरित्यर्थः । तथाहि । आसां नारीणां शेषेन्द्रियवृत्तिश्चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूपका-
त्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टेव । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तेश्चक्षुरेव प्रविश्य कौतु-
कात्स्वयमप्येनमुपलभन्ते किमु । अन्यथा स्वस्वविषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

‘शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखा. कुमार’ (७।१६) इति वक्ष्यति । ताः कथयति ‘स्थाने’
इत्यादिभिन्निभिः—

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः स्वयंवरं साधुममंस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

भोज्येन्दुमती परोक्षैरदृष्टैर्भूपतिभिर्वृता ममैवेयमिति प्रार्थितापि स्वयंवरमेव साधु
हितममस्त मेने । न तु परोक्षमेव कचित्प्रार्थक वव्रे । स्थाने युक्तमेतत् । ‘युक्ते द्वे साप्रत
स्थाने’ इत्यमरः । कुतः । अन्यथा स्वयंवराभावेऽसाविन्दुमती । पद्ममस्या अस्तीति
पद्मा लक्ष्मीः । ‘अर्शआदिभ्योऽच्’ इत्यच्प्रत्ययः । नारायणमिव । आत्मतुल्यं स्वानु-
रूप कान्तं पतिं कथं लभेत । न लभेतैव । सदसद्विवेकासौकर्यादिति भावः ॥

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४ ॥

स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यमिदं द्वन्द्वं मिथुनम् । ‘द्वन्द्वं रहस्य—’ इत्यादिना नि-
पातः । परस्परेण नायोजयिष्यन्नेन योजयेद्यदि । तर्हि प्रजानां पत्युर्विधातुरस्मिन्द्वये
द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासो वितथो विफलोऽभविष्यत् । एतादृशानुरूप-
पत्नीपुसान्तराभावादिति भावः । ‘लिङ्निमित्ते लङ्क्रियातिपत्तौ’ इति लट् । ‘कुतश्चि-
त्कारणवैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः’ इति वृत्तिकारः ॥

रतिस्वरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ १५ ॥

रतिस्वरौ यौ । नित्यसहचरावित्यभिप्रायः । नूनं तावेवेयं चायं चेमौ दपती अभूताम् ।
एतद्रूपेणोत्पन्नौ । कुतः । तथाहि । इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये । सत्यपि
व्यत्यासकारण इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यमेव । ‘तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रति-
रूपका’ इति दण्डी । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह—हि यस्मान्मनो जन्मा-
न्तरसंगतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु
मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तम् । जन्मान्तरसाहचर्यमेवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

इत्युद्रताः पौरवधूमुखेभ्यः शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः संवन्धिनः सद्यः समाससाद ॥ १६ ॥

इति ‘स्थाने वृता’ (७।१३) इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्य उद्रता उत्पन्ना श्रोत्रयो
सुखा मधुरा । सुखशब्दो विशेष्यनिर्णः । ‘पापपुण्यसुखादि च’ इत्यमरः । कथा गिरः ।

शृङ्खलुमारोऽङ्गो मङ्गलसंविगामिर्नैर्लरचनाभिद्वारातिनं गोमित सवन्विनं कन्यादा-
यिनः सद्य गृहं समानप्राद प्राग ॥

ततोऽवतीर्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमयो विवेश नारीमनांसीव चतुष्कमन्तः ॥ १७ ॥

ततोऽन्तरं करेणुकाया हन्तिन्याः स्वनादाशु गीत्रमवतीर्य । कामरूपेश्वरे दत्तो
हन्तो केन सोऽज । अथोऽन्तरं वैदर्भेण निर्दिष्ट प्रदर्शितमन्तश्चतुष्क चचरन् ।
नारीणां मनांसीव विवेश ॥

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमर्घ्यं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतं च दुकूलयुग्मं जग्राह सार्धं वनिताकटाक्षैः ॥ १८ ॥

महार्हसिंहासने संस्थितोऽसावजः । भोजोपनीतम् । रत्नेः सहितं सरत्नम् । म-
धुपर्कमिश्रमर्घ्यं पूजासावन्द्रव्यं दुकूलयोः धौम्ययुग्मं च । वनिताकटाक्षैरेवकीर्णा-
मगद्वर्धनैः सार्धम् । जग्राह गृहीतवान् ॥

दुकूलवासाः स वधूस्सनीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलसकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९ ॥

दुकूलवासाः सोऽज । विनीतैर्नवैरवरोधरक्षैः पुराविकृतैर्वधूस्सनीपं निन्ये । तत्र
इत्यन्तः—स्फुटफेनराजिर्दन्वान्सुदो नवैर्नूतनैश्चन्द्रपादैश्चन्द्रकिरणैर्वेलायाः सकाशं
सर्गमिव । पूर्णइत्यन्तोऽयम् ॥

तत्रार्चितो भोजपतेः पुरोधा हत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाग्राय विवाहसाल्ये वधूवरौ संगमयांचकार ॥ २० ॥

तत्र सद्यन्वार्चितः पूजितोऽन्त्रिभ्योऽग्निगुल्फो भोजपतेर्मौजदेशावीश्वरस्य पुरोधा पु-
रोहितः । पुरोधास्तु पुरोहितः इत्यनरः । आज्यादिभिर्द्रव्यैराग्निं हुत्वा तमेव चाग्निं वि-
वाहसाल्यं अवाय । माग्निं च हृत्वेत्यर्थः । वधूवरौ संगमयांचकार योजयामास ॥

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।

अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपद्येन ॥ २१ ॥

स राजसूनुर्हस्तेन सक्तीयेन वध्वा हस्तं परिगृह्य । अनन्तरायाः संनिहिताया अशो-
कलतायाः प्रवालं पञ्चं प्रतिपद्येन सक्तीयेन प्राप्य चूतं आह इव । सुतरां चकासे ॥

आर्साद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।

तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विमकेव मनोभवेन ॥ २२ ॥

वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठो यस्य स आर्सात् । 'सूत्र्ये क्षुद्रघ्नौ च रोमहर्षे च क-
ण्टकः' इत्यनरः । इत्यती स्विन्नाङ्गुलिः संववृते वन्व । अत्रोन्नेषते—तस्मिन्द्वये मिथु-
ने तन्मग्नमात्मवृत्तिं सावित्र्योदयस्य वृत्तिर्नोभवेत् क्रमेण नम विमकेव प्रयवृतेव ।

प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सप्रति तत्कार्यदर्शनात्पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायन—‘कन्या तु प्रथमसमागमे खिन्नाङ्गुलि’ खिन्नमुखी च भवति । पुरुषस्तु रोमाश्वितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत’ इति । स्त्रीपुरुषयो स्वेदरोमाश्चाभिधान सात्त्विकमात्रोपलक्षणम् । न तु प्रतिनियमो विवक्षित । एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । एव सति कुमारसंभवे—‘रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलि पुगवकेतुरासीत्’ (७।७७) इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । ‘वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन सम विभक्तेव मनोभवस्य’ इत्यपरार्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—पाणिसमागमेन पाण्योः संस्पर्शेन कर्त्रा । तयोर्वधूवरयोर्मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः सम विभक्तेव । समीकृतेवेत्यर्थः ॥

तयोरुपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्तितानि ।

ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३ ॥

अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्तितानि क्रिययोर्निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासगत्या निवर्तितानि प्रत्याकृष्टान्योन्यसिल्लोलानि सतृष्णानि । ‘लोल-ध्रुलसतृष्णयो’ इत्यमरः । तयोर्दंपत्योर्विलोचनानि दृष्टयो मनोज्ञा रम्या द्विया निमित्तेन यन्त्रणा सकोचमानशिरे प्रापुः ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदर्विषस्तन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४ ॥

तन्मिथुनमुदर्विष उन्नतज्वालस्य कृशानोर्वहेः प्रदक्षिणप्रक्रमणात्प्रदक्षिणीकरणात् । मेरोरुपान्तेषु समीपेषु वर्तमानमावर्तमानम् । मेरु प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्त परस्परसगतम् । मिथुनस्याप्येतद्विशेषणम् । अहश्च त्रियामा चाहस्त्रियाम रात्रि-दिवमिव । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावः । चकासे दिदीपे ॥

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन ।

चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविसर्गमग्नौ ॥ २५ ॥

नितम्बेन गुर्व्यलम्बी । ‘दुर्धरालघुनोगुर्वी’ इति शाश्वत । विधातृप्रतिमेन ब्रह्मलु-त्येन तेन गुरुणा याजकेन प्रयुक्ता जुहुधीति नियुक्ता । मत्तचकोरस्येव नेत्रे यस्याः सा लज्जावती सा वधूरमौ लाजविसर्गं चकार ॥

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी पुण्यः कृशानोरुदियाय धूमः ।

कपोलसंसर्पिंशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ २६ ॥

हविष आज्यादेः शमीपल्लवानां लाजानां च गन्धोऽस्यास्तीति हविःशमीपल्लवलाज-गन्धी । ‘शमीपल्लवमिश्रोहजानञ्जलिना वपति’ इति कात्यायनः । पुण्यो धूमः कृशा-नोः पावकादुदियायोद्भूतः । कपोलयोः संसर्पिणी प्रसरणशीला शिखा यस्य स तथोक्तः स धूमस्तस्या वध्वा मुहूर्तं कर्णोत्पलता कर्णभिरणता प्रपेदे ॥

तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानवीजाङ्कुरकर्णपूरम् ।

वधूसुखं पाटलगण्डलेखमाचारधूमग्रहणाद्बभूव ॥ २७ ॥

तद्वधूसुखमाचारेण प्राप्ताद्भूमग्रहणात् । अञ्जनस्य क्लेदोऽञ्जनक्लेदः । अञ्जनमिश्रवा-
ष्पोदकमित्यर्थः । तेन समाकुलाक्षम् । प्रम्लानो वीजाङ्कुरो यवाङ्कुर एव कर्णपूरोऽवतमो
यस्य तत्पाटलगण्डलेखमरुणगण्डस्थलं च बभूव ॥

तौ स्नातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंध्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।

कन्याकुमारौ कनकासनस्थावार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८ ॥

कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैर्गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्त्वाप्तो व्रती' इत्यम-
रः । वन्धुमताः । वन्धुपुरःसरेणेत्यर्थः । राज्ञा च पुरंध्रिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारीभिश्च क्रमशः
प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात्क्रमेण कृतमार्द्राक्षतानामारोपणमन्वभूतामनुभू-
तवन्तौ ॥

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः संपाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।

महीपतीनां पृथगेर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिष्ठीः ॥ २९ ॥

अधिष्ठीरधिकसंपन्नो भोजकुलप्रदीपः स राजा । इति स्वसुरिन्दुमत्याः पाणिग्रहणं
विवाहसंपाद्य कारयित्वा । महीपतीनां राज्ञा पृथगेकैकशोऽर्हणार्थं पूजार्थमधिकृतान-
धिकारिणः समादिदेशाज्ञापयामास ॥

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनकाः ।

वैदर्भमामज्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाछलेन ॥ ३० ॥

मुदः सतोषस्य लिङ्गैश्चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रिया निगूहितमत्सराः । अत एव
प्रसन्ना बहिर्निर्मला गूढनकाः अन्तर्लनग्राहा हृदा इव स्थितास्ते नृपा वैदर्भं भोजमाम-
ज्यापृच्छन् तदीयां वैदर्भीयां पूजामुपदाछलेनोपायनमिषेण प्रत्यर्प्य ययुर्गतवन्तः ॥

स राजलोकः कृतपूर्वसंविदारम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं तदावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१ ॥

आरम्भसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये । पूर्वं कृता कृतपूर्वाः । सुप्सुपेति समासः । कृतपूर्वा
सवित्सकेतो मार्गावरोधरूप उपायो येन स तथोक्तः । 'सवियुद्धे प्रतिज्ञायां सकेताचारना-
मसु' इति केशवः । स राजलोकः समयोपलभ्यमजप्रस्थानकाले लभ्यम् । तदा तस्यै-
काकित्वादिति भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत्प्रमदैवामिष
भोग्यवस्तु । 'आमिषं त्वस्त्रिया मासे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति केशवः । आदास्य-
मानो ग्रहीष्यमाणः सन्नजस्य पन्थानमावृत्यावरुध्य तस्थौ ॥

भर्तापि तावत्क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्वाद्यवमन्वगाच्च ॥ ३२ ॥

अनुष्ठित संपादितोऽनन्तरजाया अनुजाया विवाहो येन स तथोक्तः क्रथकैशि-
काना देशाना भर्ता स्वामी भोजोऽपि तावत्तदा सत्त्वानुरूपमुत्साहानुरूप यथा तथा ।
आ समन्तात् । अनेनानियतवस्तुदानमित्यर्थः । हरण कन्यायै देय धनम् । 'यौतुकादि
तु यदेय सुदायो हरण च तद' इत्यमरः । आहरणीकृता श्रीर्येन तथोक्त सन्राधव-
मज प्रास्थापयत्प्रस्थापितवान्स्वयमन्वगादनुजगाम च ॥

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वालये सोम इवोष्णरश्मेः ॥ ३३ ॥

कुण्डिन विदर्भनगरम् । तस्येशो भोजस्त्रिषु लोकेषु प्रथितेनाजेन सार्ध मार्गे पथि
तिलो वसती रात्रीरुषित्वा स्थित्वा । 'वसती रात्रिवेश्मनो' इत्यमरः । 'कालाध्वनो-
रत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । पर्वालये दर्शान्त उष्णरश्मेः सूर्यात्सोमश्चन्द्र इव । त-
स्मादजादपावर्तत । त विस्त्रज्य निवृत्त इत्यर्थः ॥

प्रमन्यवः प्रागपि कोसलेन्द्रे प्रत्येकमात्तस्वतया वभूवुः ।

अतो नृपाश्चक्षमिरे समेताः स्त्रीरत्नलालं न तदात्मजस्य ॥ ३४ ॥

नृपा राजान प्रागपि प्रत्येकमात्तस्वतया दिग्विजये गृहीतधनत्वेन कोसलेन्द्रे रघौ
प्रमन्यवो रुढवैरा वभूवुः । अतो हेतो समेताः सगताः सन्तस्तदात्मजस्य रघुसूनोः
स्त्रीरत्नलालं न चक्षमिरे न सेहिरे ॥

तमुद्रहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।

वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ ३५ ॥

दृप्त उद्धत स राजन्यगणो राजसघातः । भोजकन्यामुद्रहन्त नयन्त तमजम् ।
वलिना वैरोचनिना प्रदिष्टा दत्ता श्रियमाददान स्त्रीकुर्वाणम् । त्रिविक्रमस्येव त्रैविक्र-
मम् । पादमिन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव । पथि रुरोध । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—'विरोचन-
विरोधेऽपि प्रह्लाद प्राक्तन स्मरन् । विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाम्भोज रुरोध ह ॥' इति ॥

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत्पार्थिववाहिनीं तां आगीरथीं शोण इवोत्तरंगः ॥ ३६ ॥

स कुमारोऽजस्तस्या इन्दुमत्या रक्षार्थमनल्पयोध बहुभटम् । पितुरागत पित्र्यम् ।
आप्तमित्यर्थः । सचिवमादिश्याज्ञाप्य ता पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । 'ध्वजिनी वाहिनी
सेना' इत्यमरः । आगीरथीमुत्तरंग शोणः शोणाख्यो नद इव । प्रत्यग्रहीदभियुक्तवान् ॥

पत्तिः पदार्तिं रथिनं रथेशस्तुरंगसादी तुरगाधिरुढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि वभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पत्तिः पादचारो योद्धा पदार्तिं पादचारमभ्यपतत् । पदा पदाभ्यामततीति पदाति ।
पादस्य पदित्यादिना पदादेशः । 'पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजय' इत्यमरः । रथेशो

रथिको रथिन रथारोहमभ्यपतत् । तुरगसाद्यश्वारोहस्तुरगाधिरूढमश्वारोहमभ्यपतत् ।
'रथिन' स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिन' इत्यमर' । गजस्य यन्ता हस्त्यारोहो गजस्थ
पुरुषमभ्यपतत् । इत्यमनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिद्वन्द्वेकजातीयप्रतिभट युद्धं बभूव । अ-
न्योन्य द्वन्द्व कलहोऽस्त्येषामिति प्रतिद्वन्द्विनो योधा । 'द्वन्द्व कलहयुग्मयो' इत्यमर ॥

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८ ॥

तूर्येषु नदत्सु सत्स्वविभाव्यवाचोऽनवधार्यगिरश्चापभृतो धानुष्का । कुलमुपदिश्यते
प्रख्याप्यते यैस्ते कुलोपदेशास्ताङ्कुलनामानि नोदीरयन्ति स्म नोच्चारयामासुः । श्रोतु-
मशक्यत्वाद्वाचो नानुवन्नित्यर्थः । किंतु वाणाक्षरैर्वर्णेषु लिखिताक्षरैरेव परस्परस्यान्यो-
न्यस्योर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुरुचुः ॥

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्दीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपरुरोध सूर्यम् ॥ ३९ ॥

संयति सग्रामेऽश्वैरुत्थापित । स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां चक्रै रथाङ्गैः सान्दीकृतो
घनीकृत । 'वंश' पृष्ठास्त्रिं गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गणे कुले' इति केशव । कुञ्जरकर्णानां
तालैस्ताडनैर्विस्तारितः प्रसारितो रेणुर्नेत्रक्रमेणाशुकपरिपाट्या । अशुकमिवेत्यर्थः ।
'स्याजटाशुकयोर्नेत्रम्' इति । 'क्रमोऽङ्गौ परिपाट्या च' इति च केशवः । सूर्यमुप-
रोधाच्छादयामास ॥

मत्स्यध्वजा वायुचशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजांसि ।

वभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि ॥ ४० ॥

वायुचशाद्विदीर्णैर्विवृतैर्मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनीरजांसि सैन्यरेणून्पिवन्तो गृह्णन्तो म-
त्स्यध्वजा मत्स्याकारा ध्वजा । पर्याविलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिवन्तः
परमार्थमत्स्या सत्यमत्स्या इव । वभुर्मान्ति स्म ॥

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाक्वणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्वभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१ ॥

सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथो रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे ज्ञात । नागो हस्ती वि-
लोलानां घण्टानां क्वणितेन नादेन विजज्ञे । आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः । योधाना-
मिति शेषः । स्वभर्तृणां स्वस्वामिना नामग्रहणानामोच्चारणाद्वभूव । रजोऽन्धतया सर्वे
स्व पर च शब्दादेवानुमाय प्रजघ्नुरित्यर्थः ॥

आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ ४२ ॥

लोचनमार्गमावृण्वतो दृष्टिपथमुपरुन्धत । आजौ युद्धे विजृम्भितस्य व्याप्तस्य । रज
एवान्धकार तस्य । शस्त्रक्षतेभ्योऽश्वद्विपवीरेभ्यो जन्म यस्य स तथोक्तो रधिरप्रवाहो

चालरुणो चालरुणोऽभूत् । 'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । चालविशेषणं रुधि-
रसावर्णार्थम् ॥

स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्ठात्पवनावधूतः ।

अद्धारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवावभासे ॥ ४३ ॥

क्षतजेन रुधिरेण छिन्नमूलः । लाजितभूतलसंवन्य इत्यर्थः । तस्य क्षतजस्योपरिष्ठा-
त्पवनावधूतो याताहत स रेणुः । अद्धारशेषस्य हुताशनस्याग्रे पूर्वोत्थितो धूम इव ।
आवभासे दिदीपे ॥

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था यन्तृनुपालभ्य निवर्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतूस्तानेव सामर्पतया निजघ्नः ॥ ४४ ॥

रथस्था रथिनः । प्रहारेण या मूर्च्छा तस्या अपगमे सति । मूर्छितानामन्यत्र नीत्वा
सुरक्षणं नारथिधर्मं दत्ति कृत्वा । निवर्तिताश्वान्यन्तृनुसारधीनुपालभ्यासाधु कृतमिल-
पिक्षिप्य । पूर्वं यैः स्वयं सादिता हताः । लक्षितपूर्वकेतून् । पूर्वोद्दृष्ट केतुभिः प्रत्य-
भिज्ञातागित्वर्थः । तानेव नानर्पतया सक्रोपत्वेन हेतुना निजघ्न प्रजघ्नुः ॥

अप्यर्धमार्गे परवाणत्तूना धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

संप्रापुरेवात्मजवानुवृत्त्या पूर्वार्धभागेः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५ ॥

अर्धमार्गो मार्गध तस्मिन् अर्धमार्गे परेया वार्णल्लनादिछिन्ना अपि हस्तवता कृतहस्तानां
धनुर्भृता पृषत्का शरा आत्मजवानुवृत्त्या स्ववेगानुवन्धेन हेतुना फलिभिर्लोहाप्रवद्भिः ।
'शस्त्रवाणाप्रयो' फलम् इति विश्वः । पूर्वार्धभागः । गृह्णातीति शरः । तस्मै हितं
शरव्यं लक्ष्यम् । 'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्ष लक्ष्य शरव्यं च' इत्य-
मरः । संप्रापुरेव । न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

आधोरणानां गजसंनिपाते शिरांसि चक्रेनिशितैः क्षुराग्रैः ।

हतान्यपि श्येननखाप्रकोटिव्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६ ॥

गजसंनिपाते गजयुद्धे निशितैरत एव क्षुराग्रैः क्षुरस्याग्रमिवाग्रं येषां तैश्चकैरायुध-
विशेषैर्हतानि छिन्नान्यपि । श्येनानां पक्षिविशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखा-
प्रकोटिषु व्यासक्ताः केशा येषां तानि । आधोरणानां हस्त्यारोहाणाम् । 'आधोरणा
हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि । शिर-
पातात्प्रागेवारुण पश्चादुत्पतता पक्षिणा नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतुरिति भावः ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाह्व ॥ ४७ ॥

पूर्वं प्रथमं प्रहर्ताश्वसादी तौरगिकः प्रतिप्रहारेऽक्षममशक्तः तुरंगमस्कन्धे निषण्णदे-
हम् । मूर्छितमित्यर्थः । रिपु भूयो न जघान पुनर्न प्रजहार । किंतु प्रत्याश्वसन्तं पुनरु-
जीवन्तमाचकाह्व । 'नायुधव्यसन प्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षतम्' इति निषेधादिति भावः ॥

तनुल्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयांवभूवुर्गजा विविक्षाः करशीकरेण ॥ ४८ ॥

तनुल्यजाम् । तनुषु निष्ठुहाणानिलयैः । वर्मभृता क्वाचिन्तं संवन्विभिर्बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिरेव एव विकोशैः पिबानादुद्धृतैः 'कोशोऽत्री कुक्षले खड्गपिबाने' इत्यनरः । अग्निं लहैर्यन्तनुत्पित्तमग्निं विविक्षा भीता गजाः करशीकरेण कुम्भादण्डजलकपेन शमयावन्भूवुः शान्तं चक्रुः ॥

शिलीमुखोत्कचशिरःफलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमघकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९ ॥

शिलीमुखैर्वणिक्कृतानि शिरांत्येव प्लानि तैराढ्या चंपन्ना । च्युतैर्त्रैष्टैः । शिरांति त्रायन्त इति शिरस्त्राणि शीर्षेण्यानि । 'शीर्षेण्य च शिरस्त्रे च' इत्यनरः । तैश्चपकोत्तरा चपक पानपात्रमुत्तरं यस्यां सेव । 'त्रयकोऽत्री पानपात्रम्' इत्यनरः । शोणितान्येव नद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहा यस्या सा । 'कुल्यास्या कृत्रिणा सत्तत्' इत्यनरः । रणक्षितिर्दुर्दुर्भूनिर्भूयोः पानभूमिरिव रराज ॥

उपान्तयोर्निष्कुपितं विहंगैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।

केयूरकोदिक्षततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५० ॥

उपान्तयोः प्रान्तयोर्वहैः पद्मिनिर्निष्कुपितं खण्डितम् । 'इन्निष्ठायाम्' इतीडागम् । भुजच्छेदं भुजखण्डं तेभ्यो विहंगेभ्य आक्षिप्याच्छिद्य पिशितप्रिया मांसप्रियापि शिवा क्रोष्टी । 'गिवः क्रोलः शिवा क्रोष्टी' इति विश्वः । केयूरकोद्याङ्गद्वारेण वतस्तालुदेशो यस्या सा सती । अपाचकारापचारयामास । किरतेः करोतेर्वा छिद् ॥

कश्चिद्विषत्वं हृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कयन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

विषतः खड्गेन हृतोत्तमाङ्गिष्ठगिराः कश्चिद्भीरुः सद्यो विमानप्रभुतां विमानविषत्वं । देवत्वानिलयैः । उपेत प्राप्य वामाङ्गसंज्ञा सव्योत्तङ्गसङ्घिनी सुराङ्गना यस्य स तयोस्तः सन्तरे नृत्यत्स्व निज कयन्धं विशिरस्क कलेवर ददर्श । 'कयन्वोऽत्री त्रियायुत्तनपनूर्वकलेवरम्' इत्यनरः ॥

अन्योन्यसूतोन्मथनादभूतां तावेव सूतौ रथिनौ च कौचिव् ।

व्यभौ गदान्यायतसंप्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥ ५२ ॥

कौचिर्द्वीरावन्वोन्यस्य सूतयो सारथ्योन्मथनान्नियनात्तावेव सूतौ रथिनौ योद्धारौ चाम्बुताम् । तावेव व्यभौ नशयौ सन्तौ गदान्यां व्यापतो दीर्घः संप्रहारो दुद्र चयोत्तावन्भूताम् । ततो भग्नायुधौ नभगदौ सन्तौ बाहुविमर्दं लिप्ता नशो ययोस्तौ बाहुयुद्धस्तावन्भूताम् । 'निष्ठा निजतिनासान्ता' इत्यनरः ॥

परस्परेण क्षतयोः ग्रहत्रौस्तृकान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीदेकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

परसरेणान्योन्य क्षतयोः क्षततन्वो समकालमेककाल यथा तथोत्क्रान्तवाय्वोर्युगपदु-
द्रतप्राणयोः । एकैवाप्सराः प्रार्थिता याभ्या तयोरेकाप्सरः प्रार्थितयोः । प्रार्थितैकाप्सरसो-
रित्यर्थः । 'वाहिताभ्यादिषु' इति परनिपातः । अथवा । एकस्यामप्सरसि प्रार्थितः प्रार्थना
त्रयोरिति विग्रहः । 'त्रिया बहुष्वप्सरसः' इति बहुत्वाभिधानः प्रायिकम् । कयोश्चित्प्रहर्त्रो-
र्बोधयोरमर्त्यभावेऽपि देवत्वेऽपि विवादः कलह आसीत् । एकामिषामिलापो हि महद्वै-
रवीजमिति भावः ॥

व्यूहाबुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मि ॥ ५४ ॥

ताबुभौ व्यूहौ सेनासंघाता । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः । पश्चात्पुरश्च यौ मा-
रुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोर्मि इव । इतरेतरस्मादन्योन्यस्माद-
व्यवस्थं व्यवस्थारहितमनियत जयं भङ्गं पराजयं चापतुः प्राप्तवन्तौ ॥

परेण भग्नेऽपि बले महौजा ययावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतस्तु कक्षस्तत एव बह्निः ॥ ५५ ॥

बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्नेऽपि महौजा महाबलोऽजोऽरिसैन्यं प्रत्येव ययौ ।
तथा हि । समीरणेन वायुना धूमो निवर्त्येत कक्षादपसार्येत । वर्ततेर्ष्यन्तात्कर्मणि स-
भावनाया लिट् । बह्निस्तु यतो यत्र कक्षस्तृणम् । 'कक्षी तु तृणवीरुधौ' इत्यमरः ।
तत एव तत्रैव । प्रवर्तत इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसि ॥

रथी निषङ्गी कवची धनुष्मान्दत्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्धृतमिवार्णवाम्भः ॥ ५६ ॥

रथी रथारूढो निषङ्गी तूणीरवान् । 'तूणोपासद्गूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः' इत्यमरः ।
कवची बर्मधरो धनुष्मान्धनुर्धरो दत्तो रणदत्त एकवीरोऽसहायशूरः सोऽजो राजन्यक
राजसमूहम् । 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । महावराहो वराहावतारो विष्णुः क-
ल्पक्षये कल्पान्तकाल उद्धृतमुद्वेलमर्णवाम्भ इव । निवारयामास ॥

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं व्यापारयन्हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्णकृष्टा सरुदस्य योद्धुर्मौर्वीव वाणान्सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७ ॥

सोऽजः । आजौ सङ्ग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निषङ्गविवरेण वाममतिमुन्दरम् ।
'वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । व्यापारयन्नलक्ष्यत । शरसधाना-
दयस्तु दुर्लक्ष्या इत्यर्थः । सरुदाकर्णकृष्टा योद्धुरस्याजस्य मौर्वी ज्या । रिपून्मन्तीति रिपुघ्ना ।
तान् । 'अमनुष्यकर्तृके च' इति ठक्प्रत्ययः । वाणान्सुषुव इव सुषुवे किमु । इत्युत्प्रेक्षा ॥

स रोषदृष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यकोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्वहद्भिः ।

तस्तार गां भल्लनिकृत्तकण्ठैर्हुकारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८ ॥

सोऽज । रोषेण दृष्टा अत एवाधिकलोहिता ओष्ठा येषां तानि तैः । व्यक्ता ऊर्ध्वरेखा याला ता भ्रुकुटीर्भूमहान्वहद्भिः । भल्लनिकृत्ता वाणविशेषच्छिन्ना. कण्ठा येषा तैः । हुकारगर्भैः सहकारैः । हुकुर्वद्भिरित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिर्गां भूमि तस्तार छादयामास ॥

सर्वैर्वलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटमेदिभिश्च ।

सर्वप्रपत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन्प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ ५९ ॥

द्विरदप्रधानैर्गजमुखैः सर्वैर्वलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'हस्त्यश्वरधपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटमेदिभिः कवचमेदिभिः । 'उरच्छदः कङ्कटको जगर' कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । बाह्यबलमुक्त्वान्तरमाह—सर्वप्रपत्नेन च सर्व एव भूमिपाला युधि तस्मिन्नजे प्रजहन् । त प्रजहुरित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसंभवात्कर्मेणोऽप्यधिकरणविवक्षायां स ॥ १ । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्क' चिद्विवक्ष्यते ॥' इति ॥

सोऽ' इच्छन्नरथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्यः ।

नीतः अग्रे दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥ ६० ॥

परेषां द्विषानस्त्रजैर्दृष्टन्नरथः सोऽजः । नीहारैर्हिमैर्मग्नो दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेनेषलक्ष्येण विवस्वतेव । ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्यो बभूव । ध्वजाग्रादस्यत्र किञ्चित्लक्ष्यते स्मेत्यर्थः ॥

प्रियंवदात्प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमखं कुसुमैस्त्वकान्तः प्रस्वापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥ ६१ ॥

अधिराजसूनुर्महाराजपुत्र कुसुमाखकान्तो मदनसुन्दरः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्ननिवृत्तलौल्यः । जागरूक इत्यर्थः । असौ कुमारोऽजः प्रियंवदात्पूर्वोक्ताद्रन्धर्वात्प्राप्तं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । 'सास्य देवता' इत्यण् । प्रस्वापयतीति प्रस्वापन निद्राजनकमस्त्र राजसु प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२ ॥

ततो धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तमव्यापृतहस्तम् । एकस्मिन्नेते पर्यस्त प्रस्त शिरस्त्राणां शीर्षेष्वाणां जाल समूहो यस्य तत् । ध्वजस्तम्भेषु निषण्णा अवष्टब्धा देहा यस्य तत् । नरदेवानां राज्ञा सेनैव सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे च्यञ्प्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रापरतत्र तस्थौ ॥

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन्त्यशो मूर्तमिवावभासे ॥ ६३ ॥

ततः कुमारोऽजः प्रिययेन्दुमत्योपात्तरस आखादितमाधुर्यं । अतिश्लाघ्य इति भाव । अधरोष्ठे जलज शङ्ख निवेश्य । 'जलज शङ्खपद्मयो.' इति विश्व । दध्मौ मुखमारुतेन पूरयामास । तेनौष्ठनिविष्टेन शङ्खेनैकवीरः स स्वहस्तार्जित मूर्ते मूर्तिमद्यशः पिबन्निवावभासे । यशस शुभ्रत्वादिति भाव ॥

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।

निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ ६४ ॥

शङ्खस्वनस्याजशङ्खध्वनेरभिज्ञतया प्रत्यभिज्ञातत्वान्निवृत्ता प्राक्पलाय्य सप्रति प्रत्यागता स्वयोधा. सन्नशत्रु निद्राणशत्रु तमजम् । निमीलिताना मुकुलिताना पङ्कजाना मध्ये स्फुरन्त प्रतिमा चासौ शशाङ्कश्च त प्रतिमाशशाङ्क प्रतिविम्बचन्द्रमिव । ददृशु ॥

सशोणितैस्तेन शिलीमुखाग्रैर्निक्षेपिताः केतुषु पार्थिवानाम् ।

यशो हृतं संप्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥ ६५ ॥

संप्रति राघवेण रघुपुत्रेण । पूर्वं रघुणेति भावः । हे राजान , वो युष्माक यशो हृतम्, जीवित तु कृपया न हृतम् । न त्वशक्त्येति भावः । इत्येवरूपा वर्णाः । एतदर्थ-प्रतिपादक वाक्यमित्यर्थः । सशोणितैः शोणितदिग्धैः शिलीमुखाग्रैर्वाणाग्रैः साधनैस्तेना-जेन प्रयोजककर्त्रा । पार्थिवाना राज्ञा केतुषु ध्वजस्तम्भेषु निक्षेपिताः प्रयोज्यैरन्यैर्निवे-शिताः । लेखिता इत्यर्थः । क्षिपतेर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटवद्धश्रमवारिविन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो वभाषे ॥ ६६ ॥

चापकोट्या निहित एकबाहुर्येन सः । शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेनापनयनेन भिन्नमौलिः । श्लथकेशवन्धः । 'चूडाकिरीट केशाश्च सयता मौलयस्त्रयः' इत्यमरः । ललाटे वद्धाः श्र-मवारिविन्दवो यस्य सः । सोऽजो भीता प्रियामिन्दुमतीमेत्यासाद्य वचो वभाषे ॥

किमित्याह—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ ६७ ॥

हे वैदर्भि इन्दुमति, इत इदानीमर्भकहार्यशस्त्रान्वालकापहार्यायुधान्पराञ्शत्रून्पश्य । मया अनुमतासि । द्रष्टुमिति शेषः । एभिर्नृपैरेवंविधेन निद्रारूपेणाहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता । हस्तगतवदुर्ग्रहेत्यर्थः । त्वं प्रार्थ्यसे । अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधे-त्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात्सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे ।

निःश्वासवाष्पापगमात्प्रपन्नः प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः ॥

प्रतिद्वन्द्विमवाटिप्याटिपाटोर्द्व्यात्सद्यो विमुक्त तस्या मुखम् । निश्वासस्य यो वाप्य
उष्मा । 'वाप्यो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्व । तस्यापगमाद्वेतोर्गतनीच प्रसाद नैर्मल्य
प्रपन्न प्राप्त । आत्मा स्वरूप ईड्यतेऽनेनेत्यात्मदर्शः । दर्पण इव । आवभासे ॥

हृष्टापि सा द्वीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाम्भःपृथतामिवृष्टा मयूरकैकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ६९ ॥

सेन्दुमती हृष्टापि पन्थु पौरुषेण प्रमुद्रितापि दिवा विजिता यतोऽन. प्रियमज मा-
क्षात्स्वय नाम्भ्यनन्दन्न प्रयत्नस । किंतु नयैरम्भपृथतः पयोविन्दुभिरभिमृष्टामिषिक्ता
स्वत्यहृत्रिमा भूमिः । 'जानपदकुण्डगोणस्थल-' इत्यादिनाहृत्रिमार्थे ङीप् । अभ्रवृन्द
नमय मयूरकैकाभिरिव । सखीनां वागभिरभ्यनन्दन् ॥

इति शिरसि स चामं पादमाधाय राज्ञा-

मुद्वहद्वनवधां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रूक्षालकाग्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्ता बभूव ॥ ७० ॥

नोद्यते नोच्यत इत्यवयव गद्यम् । 'अवद्यपप्य-' इत्यादिना निपात । 'कुपूयकुन्तिता-
वद्यजेदगर्भाणकाः समा' इत्यमरः । तस्मादपेतः । निर्दोष इत्यर्थः । सोऽज इति राज्ञां
शिरसि वाम पादमाधायानवद्यामिदोया तामिन्दुमतीमुद्वहद्वदुपानयत् । आत्मसाच्चकारे-
त्यर्थः । अयमर्थ 'तमुद्वहन् पथि भोजकन्याम्' (७।३५) इत्यत्र न किञ्चित् । तस्याजस्य
न्यतुरगाणां रजोमी लक्ष्याणि पदपाप्यलकाग्राणि यस्या सा सेन्दुमत्येव मूर्ता मूर्तिमती
नमरविजयलक्ष्मीर्बभूव । एतद्व्यामदन्व को विजयलक्ष्मीलाम इत्यर्थः ॥

प्रथमपरिगतार्थस्तं रथुः संनिवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोन्मुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ ७१ ॥

प्रथमजगमनात्प्रागेव परिगतो जानोऽर्थो विवाहविजयरूपो येन न प्रथमपरिग-
तार्थो रथुर्विजयिन विजययुक्त श्लाघ्यजायासमेत सनिवृत्त प्रत्यागतं तमजमभि-
नन्दित्वा उपहितकुटुम्बः सन् । 'सुतविन्यस्तपत्रीक' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति
शान्तिमार्गो मोक्षमार्ग उत्सुकोऽभूत् । तथाहि । कुलधुर्ये कुलधुरवरं सति सूर्य ॥
गृहाय गृह्यथाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमठिनाथमूर्तिविरचितया संज्ञाविनीसमाख्य शिर-
श्लाघ्यया समेतो महाकविर्थाकाडिप्रसङ्गो रघुवशे महाकाव्ये विषेय
अजपातिग्रहणो नाम समन सूर्य ।

अष्टमः सर्गः ।

हेरम्बमवलम्बेऽह यस्मिन्पातालकेलिषु ।

दन्तेनोदस्यति क्षोणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ॥ १ ॥

अथ पार्थिवो रघुर्ललित सुभग विवाहकौतुक विवाहमङ्गल विवाहहस्तसूत्र वा विभ्रत एव । 'कौतुक मङ्गले हर्षे हस्तसूत्रे कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्याजस्य । अपरामिन्दु-
मतीमिव । वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीय छन्दः ॥

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ २ ॥

नृपसूनवो राजपुत्रा यद्राज्य दुरितैरपि विप्रप्रयोगादिनिषिद्धोपायैरप्यात्मसात्स्वाधीनम् ।
'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि । प्रवर्तन्त एवेत्यर्थः । हिशब्दोऽव-
धारणे । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । उपस्थित स्वतः प्राप्त तद्राज्यमजः पितुराज्ञेति हेतो-
रग्रहीत्स्वीचकार । भोगतृष्णया तु नाग्रहीत् ।

अनुभूय वशिष्ठसंभृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३ ॥

मेदिनी भूमिः । महिषी च ध्वन्यते । वशिष्ठेन संभृतैः सलिलैस्तेनाजेन सहाभिषेचनम-
नुभूय विशदोच्छ्वसितेन स्फुटमुद्बहणेन । आनन्दनिर्मलोच्छ्वसितेन चेति ध्वन्यते । कृतार्थता
गुणवद्भर्तृलाभकृत साफल्य कथयामासेव । न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः । प्रशसापरत्वात् ।
'सर्वत्र जयमन्विच्छेत्युत्रादिच्छेत्पराजयम्' इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

स वभूव दुरासदः परैर्गुरुणार्थव्यविदा कृतक्रियः ।

पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ ४ ॥

'प्रर्वविदाथर्ववेदामिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः' । अयर्वोक्तविधिना कृताभिषेकस-
हे इत्यर्थः । सोऽजः परैः शत्रुभिर्दुरासदो दुर्धर्षो वभूव । तथाहि । अस्त्रतेजसा क्षत्तते-
मयानुग्रहित युक्त यद्ब्रह्म ब्रह्मतेजोऽयं पवनाग्निसमागमो हि । तत्कल्प इत्यर्थः । पवनाग्नी-
मम हर्सेनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वे धि' इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथा च
नेत्यत्र 'याम्'—'अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः' पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम् इति ।
तस्य दुर्धर्षः किमयं पुनर्वशिष्ठमन्त्रप्रभावे सतीत्यर्थः । अत्र मनुः—नाक्षत्रं ब्रह्म
नि तत्र नाब्रह्म वर्धते । ब्रह्मक्षते तु सयुक्ते इहामुत्र च वर्धते ॥' इति ॥

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवेश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्य न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान्गुणानपि ॥ ५ ॥

प्रजा नवेश्वर तमज निवृत्तयौवन प्रत्यावृत्तयौवन रघुमेवामन्यन्त । न किञ्चिद्भेदकम-
स्तीत्यर्थः । कुत । हि यस्मात्सोऽजस्तस्य रघोः केवलामेका श्रिय न प्रतिपेदे । किंतु स-
कलान्गुणाञ्छौर्यदाक्षिण्यादीनपि प्रतिपेदे । अतस्तद्गुणयोगात्तरद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव संगतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवं च यौवनम् ॥ ६ ॥

द्वयमेव शुभयुना शुभवता । 'शुभयुस्तु शुभान्वित' इत्यमर । 'अहंशुभमोर्युम्' इति
युत्प्रत्ययः । द्वितयेन संगत युत सदधिक शुशुभे । किं केनेत्याह—पदमेति । पैतृक पितुः
रागतम् । 'ऋतष्ठन्' इति ठञ्प्रत्ययः । ऋद्ध समृद्ध पद राज्यमजेन । अस्याजस्य न
यौवन विनयेनेन्द्रियजयेन च । 'विजयो हीन्द्रियजयस्तयुक्तः शास्त्रमर्हति' इति कामन्दक
राज्यस्थोऽपि प्राकृतवन्न दसोऽभूदित्यर्थः ॥

सदयं बुभुजे महाभुजः सहस्रोद्वेगमियं ब्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनी नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ७ ॥

महाभुजः सोऽजोऽचिरोपनता नवोपगता मेदिनी भुवम् । नव पाणिग्रहण विवाहो य-
स्यास्ता नवोढा वधूमिव । सहसा बलात्कारेण चेत् । 'सहो बल सहा मार्गः' इत्यमरः
इय मेदिनी वधूर्बोद्वेग मय ब्रजेदिति हेतोः । सदय सत्पुत्र बुभुजे भुक्त्वान् । 'भुजोऽनवने
इत्यात्मनेपदम् ॥

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८ ॥

प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वोऽपि जनः । अथवा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्यनेनान्वयः । व्य-
वधानं तु सहाम् । सर्वोऽपि जनः । प्रकृतिष्वहमेव महीपतेर्मतो महीपतिना मन्यमानः
'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने कः । 'कस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । इत्यचिन्तय
दमन्यत । उदधेर्निम्नगाशतेष्विवास्त्य नृपस्य कर्तुं । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्ता
षष्ठी । क्वचिदपि जनविषये विमाननावगणना तिरस्कारो नाभवत् । यतो न कचिदवम-
न्यतेऽतः सर्वोऽप्यहमेवास्त्य मत इत्यमन्यतेत्यर्थः ॥

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ ९ ॥

स नृपो भूयसा बाहुल्येन खरस्तीक्ष्णो न । भूयसा मृदुरतिमृदुरपि न । किंतु पुरस्कृतम-
ध्यमक्रमः सन् । मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्येत्यर्थः । पवमानो वायुः पृथिवीरुहास्तस्मिन्नि-
नृपाननुद्धरन्ननुत्पाटयन्नेव नमयामास । अत्र कामन्दक—'मृदुश्चेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्धि-
जते जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च समतः ॥' इति ॥

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ १० ॥

अथ रघुरात्मज पुत्रमात्मवत्तया । निर्विकारमनस्कतयेत्यर्थः । 'उदयादिष्वविकृति-
र्मेनस सत्त्वमुच्यते । आत्मवान्सत्त्ववानुक्तः' इत्युत्पलमालायाम् । प्रकृतिष्वमात्यादिषु
प्रतिष्ठित रूढमूल वीक्ष्य ज्ञात्वा विनाशो धर्मो येषां तेषु विनाशधर्मसु । अनिलेष्वित्यर्थः ।
'धर्मादनिक्चेवलात्' इत्यनिच्छप्रत्यय समासान्तः । त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेष्वपि विषयेषु
शब्दादिषु निःस्पृहो निर्गतेच्छोऽभवत् ॥

कुलधर्मश्चायमेवेत्याह—

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदर्वी तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११ ॥

दिलीपवंशजा परिणामे वार्धके गुणवत्सुतेषु रोपितश्रियः स्थापितलक्ष्मीका. प्रय-
ताश्च सन्तः । तरुवल्कान्येव वासांसि येषां तेषां संयमिना यतीनां पदर्वी प्रपेदिरे ।
यस्मात्तस्मादस्यापीदमुचितमित्यर्थः ॥

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२ ॥

अरण्यसमाश्रयोन्मुख वनवासोद्युक्त पितरं त रघु सुतोऽजः । वेष्टनशोभिनीषम-
नोदरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य । आत्मनोऽपरित्यागमयाचत । मा परित्यज्य न ग-
न्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३ ॥

आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलो रघु । अश्रूणि मुखे यस्य तस्याश्रुमुखस्याजस्य तदपरित्या-
गरूपनीप्सितमभिलषितं कृतवान् । किंतु सर्पस्त्वचमिव व्यपवर्जिता त्यक्ता श्रिय पुनर्न
प्रतिपेदे न प्राप ॥

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४ ॥

स रघुः किलान्यमाश्रमं प्रव्रज्यामाश्रितः पुरान्नगराद्वहिरावसथे स्थाने निवसन्नविकृ-
तेन्द्रियः । जितेन्द्रियः सन्नित्यर्थः । अतएव स्नुषयेव वच्चेन पुत्रभोग्यया । न स्वभोग्यया ।
श्रिया समुपास्यत शुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्पफलोदकाहरणादि-
शुश्रूषाव्यतिरेकेण न किंचिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र यद्यपि 'ब्राह्मणा प्रव्रजन्ति' इति श्रु-
ते, 'आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणं प्रव्रजेद्बृहात्' इति मनुस्मरणात्, 'मुखजानामय धर्मो
चद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामय धर्मो न विद्यते ॥' इति निषेधाच्च ब्राह्मण-

स्यैव व्रत्रज्या क्षत्रियोदेरित्याहुः, तथापि 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति' इत्यादि-
श्रुतेर्त्रैवर्णिकसाधारण्यात्, 'त्रयाणा वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्र-
कारवचनात् । 'ब्राह्मण क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्' इति स्मरणात्, 'सुखजा-
नामयं धर्मो वैष्णव लिङ्गधारणम् । बाहुजातो रजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेव-
स्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्तैवर्णिकाधि-
कारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्त्यमाश्रित' (८ । १४) इत्यत्रापि कवि-
नाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीतः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याते 'विदधे
विधिमस्य नैष्टिकं यतिभिः सार्वभननिमग्निचिद्' (८ । २५) इति वक्ष्यमाणेनानग्निचि-
त्कारेण विरोधः स्यात् । अग्निचिन्त्यकाररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् । इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नमसा निभृतेन्दुना तुलामुदितार्केण समारोह तत् ॥ १५ ॥

प्रशमे स्थितः पूर्वपार्थिवो रघुर्यस्य तत् । अभ्युद्यतोऽभ्युदितो नूतनेश्वरोऽजो यस्य
तत् । प्रतिद्वं कुलं निभृतेन्दुनात्तमयासन्नचन्द्रेणोदितार्केण प्रकटितसूर्येण च नमसा तुलां
सादृश्यं समारोहं प्राप । न च नमसा तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थे—' इत्यादिना प्रतिषेधस्त-
तीयायाः । तस्य सदृशवाचितुलागन्धविषयत्वात् । 'कृष्णस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् ।
अस्य च सादृश्यवाचित्वात् ॥

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६ ॥

यतिर्मिक्षु । पार्थिवो राजा । तयोर्लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ रघुतत्सुतौ । अपवर्गमहो-
दयार्थयोर्मोक्षाभ्युदयफलयोर्वर्णयोः । निवर्तकप्रवर्तकरूपयोरित्यर्थः । भुव गतौ मूलो-
कमवतीर्णावंशाविव । जनैर्ददृशाते दृष्टौ ॥

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुरासैः समियाय योगिभिः ॥ १७ ॥

अजोऽजिताधिगमायाजितपदलाभाय नीतिविशारदैर्नोतिज्ञैर्मन्त्रिभिर्युजे संगतः । र-
घुरप्यनपायिपदस्योपलब्धये मोक्षस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनो यथार्थवादिनश्चाप्ताः । तैर्योगि-
भिः समियाय संगतः । उभयत्राप्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८ ॥

युवा नृपतिरजः प्रकृतीः प्रजाः कार्यार्थिनीरवेक्षितुम् । कुशपूतं परिजानार्थमित्यर्थः ।
व्यवहारासनं धर्मासनमाददे स्वीचकार । प्रवयाः स्थविरो नृपती रक्षुस्तु । 'प्रवयाः स्थविरो
वृद्धः' इत्यमरः । धारणा चित्तस्यैकाग्रतां परिचेतुमभ्यस्तितुमुपांशु विजने । 'उपांशु विजने

प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूत विष्टरमासनमाददे । 'यमादिगुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सद्भिर्योगशास्त्रविशारदैः ॥' इति वशिष्ठः ॥

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९ ॥

एकोऽन्यतरः । अज इत्यर्थः । अनन्तरान्स्वभूम्यनन्तरान्नृपतीन्यातव्यपाणिप्राहादी-
नप्रभुशक्तिसंपदा कोशदण्डमहिम्ना वशं स्वायत्ततामनयत् । 'कोशो दण्डो बलं चैव
प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता' इति मिताक्षरायाम् । अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन
'योगाभ्यासार्कयोषितो' इति विश्वः । शरीरगोचरान्देहाश्रयानपञ्च मरुतः प्राणादीन्व-
शमनयत् । 'प्राणोऽपानं समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्था' इत्यमरः ॥

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विपदारम्भफलानि भस्मसात् ।

इंतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥ २० ॥

अचिरेश्वरोऽजः क्षितौ द्विषतामारम्भाः कर्माणि तेषां फलानि भस्मसादकरोत्का-
स्येन भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति कात्स्न्ये' इति सातिप्रत्ययः । इतरो रघुर्ज्ञानमयेन
तत्त्वज्ञानप्रचुरेण वह्निना पावकेन करणेन स्वकर्मणा भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे
ववृते । स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन'
इति गीतावचनात् ॥

पणवन्धमुखान्गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।

रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१ ॥

'पणवन्धः सधिः' इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान्सेध्यादीन्षड्गुणान् । 'संधिर्ना
विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समी-
क्ष्यालोच्योपायुङ्क्त । फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्केत्यर्थः । 'अत्राभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इ-
त्यात्मनेपदम् । समस्तुल्यतया भावितो लोष्टो मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णं च यस्य स
समलोष्टकाञ्चनः । निःस्पृह इत्यर्थः । 'लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुरपि गुणत्रयं
सत्त्वादिकम् । 'गुणाः सत्त्व रजस्तमः' इत्यमरः । प्रकृतौ साम्यावस्थायामेव तिष्ठतीति
प्रकृतिस्थं पुनर्विकारशून्यं यथा तथाजयत् ॥

न नवः प्रभुरा फलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।

न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ २२ ॥

स्थिरकर्मा फलोदयकर्मकारी नवः प्रभुरज आ फलोदयात्फलसिद्धिपर्यन्तं कर्मण
आरम्भान्न विरराम न निवृत्तः । 'जुगुप्साविरामप्रसादार्थानामुपसंख्यानम्' इत्यपादा-
नात्पञ्चमी । 'व्याट्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । स्थिरधीर्निश्चलचित्तो नवेतरो रघु-
श्चापरमात्मदर्शनात्परमात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं योगविधेरैक्यानुसंधानान्न विरराम ॥

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिपिद्धप्रसरेषु जायतौ ।

प्रसिताबुदयापवर्गयोरुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३ ॥

इत्येव प्रतिपिद्ध. प्रसरः स्वार्थप्रवृत्तियेषां तेषु शत्रुषु चेन्द्रियेषु च जाग्रतावप्रमत्ताबुद-
यापवर्गयोरभ्युदयमोक्षयोः प्रसितावासक्तौ । 'तत्परे प्रसितासक्तौ' इत्यमर । उभावजरघू
उभयीं द्विविधामभ्युदयमोक्षरूपाम् । 'उमादुदातो नित्यम्' इति तयप्प्रत्ययस्यायजादेशः ।
'टिड्डु-' इति डीप् । सिद्धिं फलमवापतु । उमादुभे तिद्धी यथासंख्यमवापतुरित्यर्थः ॥

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ॥

अथ रघुः समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्नजव्यपेक्षयाजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चि-
त्समाः कतिचिद्वर्षाणि । 'समा वर्षं समं तुल्यम्' इति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा योग-
समाधिनैक्यानुसंधानेन । 'सयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनो' इति वशिष्ठः ।
अव्ययमविनाशिनं तमसः परमविद्यायां परम् । मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मा-
नमापत्प्राप । सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ २५ ॥

अग्निचिदग्निं चितवानाहितवान् । 'अग्नौ चे' इति क्तिप्प्रत्ययः । राघवोऽजः पितुः
श्रुतदेहविसर्जनं आकर्णितपितृतनुत्यागं सश्चिरमश्रूणि वाष्पान्विमुच्य विमुच्ययास्य पितुर-
नमिम् । अग्निसंस्काररहितमित्यर्थः । नैष्ठिकं निष्ठायामन्ते भव विधिमाचारमन्त्येष्टिं य-
तिभिः सन्यासिभिः सार्धं सह विदधे चक्रे । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसंज्ञ-
निवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया ॥ निदध्या-
त्प्रणवेनैव विले मिक्षो कले' इति । प्रोक्षणं खननं चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

अकरोत्स तदौर्ध्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्यकल्पचित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६ ॥

पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पविधिधानज्ञ सोऽजः पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन ।
न पितुः परलोकपुत्रापेक्षया । मुक्तत्वादिति भावः । तस्य रघोरौर्ध्वदैहिकम् । देहाधूर्ध्वं
भवतीति तत्तिलोदकपिण्डदानादिकमकरोत् । 'ऊर्ध्वं देहाच्च' इति वक्तव्याह्वकप्रत्ययः ।
अनुशतिकादित्वादुभयपदद्वयम् । ननु कथं भक्तिरेव श्राद्धादिफलप्रेप्सापि कस्मान्ना-
भूदित्याशङ्क्याह—न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः शरीरत्यागिनः पु-
रुषास्तनयेनावर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ता न हि भवन्ति ॥

स परार्धगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थ्यवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकार्मुकः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७ ॥

परार्थ्यगते. प्रशस्तगते. प्राप्तमोक्षस्य पितुरशोच्यतामशोचनीयत्वमुद्दिश्याभिसंधाय। शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्येत्यर्थः । सदर्थवेदिभिः परमार्थज्ञैर्विद्वद्भिः शमिताधिनिवारितमनोव्यथः । 'पुस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । सोऽजोऽधिज्यकार्मुकः । अधिज्यमारोपितमौर्वीक कार्मुक यस्य स तथोक्तः सन् । जगत्कर्मभूतमप्रतिशासन द्वितीयाज्ञा-रहितम् । आत्माज्ञाविधेयमित्यर्थः । कृतवाञ्छकार ॥

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्र्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनत्सुतम् ॥ २८ ॥

क्षितिर्मही भामिनी कामिनीन्दुमती च । 'भामिनी कामिनी च' इति हलायुषः । अग्र्यपौरुष महापराक्रममुत्कृष्टभोगशक्तिं च तमज पतिमासाद्य प्राप्य । तत्र प्रथमा क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि सूत इति बहुरत्नसूरभूत् । 'रत्न खजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । अपरेन्दुमती वीर सुतमजीजनजनयति स्म । जायतेर्णौ लुङि रूपम् । सहोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

किं नामकोऽसावत आह—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥ २९ ॥

दश रश्मिशतानि यस्य स दशरश्मिशत सूर्यः । स उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिर्यस्य तम् । यशसा करणेन दशस्वपि दिक्षाशासु श्रुत प्रसिद्धम् । दशकण्ठारे रावणारे रामस्य गुरु पितरं य सुतम् । आख्यया नाम्ना दशपूर्वो दशशब्दपूर्वो रथो रथशब्दस्तम् । दशरथमित्यर्थः । वुधा विद्वांसो बहु-दन्ति । 'विदो लटो वा' इति ज्ञेर्जुसादेशः ॥

ऋपिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणत्वमुपेयिवान्वभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३० ॥

श्रुतयागप्रसवैरध्ययनयज्ञसतानैः करणैः यथासंख्यमृषीणा देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजा पितृणामनृणत्वमृणविमुक्तत्वमुपेयिवान्प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो य पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वा' इति श्रुते । स पार्थिवोऽज. परिधेः परिवेष्टात् । 'परिवेष्टस्तु परिधिः' इत्यमरः । मुक्तो निर्गत कर्मकर्ता । उष्णदीधितिः सूर्य इव । वभौ दिदीपे । इत्युपमा ॥

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना ॥ ३१ ॥

तस्य विभोरजस्य केवल वसु वनमेव परप्रयोजन परोपकारक नाभूत् । किंतु गुणवत्तापि गुणित्वमपि परप्रयोजना परेषामन्येषां प्रयोजन यस्या सा । विधेयाशत्वेन प्राधान्याद्गुणवत्ताया विशेषण वस्त्वित्यत्र तूहनीयम् । तथाहि । बल पौरुषमार्तानामाज्ञाना भयस्योपशान्तये निषेधाय । न तु स्वार्थं परपीडनाय वा । बहु भूरे श्रुत

विद्या विदुषां सत्कृतये सत्काराय । न तूत्सेकाय । बभूव । तस्य धनं परोपयोगीति
किं वक्तव्यम् । बलश्रुतादयोऽपि गुणा. परोपयोगिन इत्यर्थः ॥

स कदाचिदवेक्षितप्रजः सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।

नगरोपवने शचीसखो मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ ३२ ॥

अवेक्षितप्रजोऽकुतोभयत्वेनानुसहितप्रजः । 'निलमसिन्ध्रजामेधयोः' इत्यचप्रत्ययः ।
न केवलं सैन्येण इति भावः । शोभना प्रजा यस्यासौ सुप्रजा । सुपुत्रवान् । पुत्रन्यस्त-
भार इति भावः । सोऽज कदाचिदेव्या महिष्येन्दुमत्या सह नगरोपवने । नन्दने न-
न्दनाख्येऽमरावत्युपकण्ठवने शचीसखः । शच्या सहेत्यर्थः । मरुता देवानां पालयि-
तेन्द्र इव । विजहार विक्रीड ॥

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३ ॥

अथ दक्षिणस्योदधे समुद्रस्य रोधसि तीरे श्रितगोकर्णनिकेतमधिष्ठितगोकर्णाख्य-
स्थानमीश्वरं शिवमुपवीणयितुं वीणयोप समीपे गतुम् । 'सत्यापपाश-' इत्यादिना वी-
णाशब्दादुपगानार्थे णिच्प्रत्ययः । ततस्तुमुन् । नारदो देवर्षी रवे सूर्यस्य सवन्धिनो-
दयावृत्तिपथेनाकाशमार्गेण ययौ जगाम । सूर्योपमानेनास्यातितेजस्त्वमुच्यते ॥

कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत्किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४ ॥

अपार्थिवैर्भौमैः ^{ह्यैरित्यर्थः} । कुसुमैर्ग्रथिता रचिताम् । तस्य नारदस्यातोद्यस्य वाद्यस्य
वीणायाः शिरस्यग्रे निवेशिताम् । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रज-
माला वेगवान्मारुतः । अधिवासे वासनाया स्पृहयेव । स्रजा स्वाङ्गं सस्कर्तुमित्यर्थः ।
'सस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यं स्यात्तदधिवासनम्' इत्यमरः । अहरत्किल । किलेल्यतिशये ॥

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णं परिवादिनी मुनेः ।

ददृशे पवनावलेपजं स्रजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ३५ ॥

कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिर्भ्रमरैरलिभिः परिकीर्णं व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परि-
वादिनी वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥'
इत्यमरः । पवनस्य वायोरवलेपोऽधिक्षेपस्तजमञ्जनेन कजलेनाविलं कलुषं वाष्पमश्रु-
स्रजती मुखतीव । ददृशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाष्पविन्दुसादृश्यं विवक्षितम् । 'व-
नपुसकस्य' इति वर्तमाने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्बिकल्पः ॥

अभिभूय विभूतिमार्तवी मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्रगाप सा द्रयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६ ॥

सामरस्रदिव्यमाला । मधुगन्धार्थमकरन्दसौरभयोरतिशयेनाधिक्येन । वीरुधा लता

नाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्यमरः । ऋतोः प्राप्तामार्तवीमृतुसंवन्धिनीं विभूतिं
समृद्धिमभिभूय तिरस्कृत्य नृपतेरजस्य दयिताया इन्दुमत्या उर्वोर्विशालयोः स्तनयोर्धे
कोटी चूचुकौ तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात्प्रशस्ता स्थानमाप प्राप्ता ॥

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमील नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७ ॥

सुजातयोः सुजन्मनोः । सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्रं सखीं सखीमिव
स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सज स्तनसखीत्वमिति भावः । तां सजमवलोक्येषदृष्ट्वा
विह्वला परवशा नरोत्तमप्रियेन्दुमती । तमसा राहुणा । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानु' इत्य-
मरः । हृतचन्द्रा कौमुदी चन्द्रिकेव । निमिमील मुमोह । ममारेत्यर्थः । 'निमीलो दी-
र्घनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमीलन प्रतिसहारः ॥

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८ ॥

करणैरिन्द्रियैरुज्झितेन मुक्तेन । 'करण साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः ।
वपुषा निपतन्ती सेन्दुमती पतिमजमप्यपातयत्पातयति स्म । तथाहि । निषिच्यते
निषेकः । तैलस्य निषेकस्तैलनिषेकः । क्षरतैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिर्दीप-
ज्वाला मेदिनीं भुवमुपैति ननूपैत्येव । नन्वत्रावधारणे । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयाम-
न्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् । अजस्य तैलविन्दुः । तत एव
तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९ ॥

उभयोर्दपत्योः पार्श्ववर्तिना परिजनानां तुमुलेन सकुलेनार्तरवेण करुणस्वनेन वेजिता
भीता कमलाकरालयाः सरःस्थिता विहगा हसादयोऽपि तत्रोपवने समदुःखा इव
तत्पार्श्ववर्तिना समानशोका इव चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ॥

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो नुनुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४० ॥

नृपतेरजस्य तमोऽज्ञान व्यजनादिभिः साधनैर्नुनुदेऽपसारितम् । आदिशब्देन जल-
सेककर्पूरक्षोदादयो गृह्यन्ते । सा त्विन्दुमती तथैव संस्थिता मृता । तथाहि । प्रतिकार-
विधानं चिकित्सायुषो जीवितकालस्य शेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो ना'
इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पत आरोग्याय भवति । नान्यथा नृपतेरायुः शेषसद्भा-
वात्प्रतीकारस्य साफल्यम् । तस्यास्तु तदभावाद्दौर्घ्यमित्यर्थः ॥

प्रतियोजयितव्यवल्लुकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१ ॥

अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्रवादिनाशाद्धेतोः । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः ।
प्रतियोजयितव्या तन्निमित्तयोजनीया । न तु योजिततन्नीत्यर्थः । चा बह्वकी वीणा ।
तस्याः समावस्था दशा यस्यास्तानङ्गानां वनितां नितान्तवत्सलोऽतिप्रेमवान्सोऽजः प-
रिगृह्य हस्ताभ्यां गृहीत्वोचितं परिचितमङ्गमुत्तङ्गं निनाय नीतवान् । बह्वकीपक्षे तु
सत्त्वं तन्नीणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

पतिरङ्गनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यत विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ४२ ॥

पतिरजोऽङ्गनिषण्णयोत्सङ्गस्थितया करणानामिन्द्रियाणामपायेनापगमेन हेतुना वि-
भिन्नवर्णया विच्छाद्यया तया । उषस्ति प्रातःकाल आविला मलिना मृगलेखां लान्छनं
मृगरेखालपं विभ्रदारचचन्द्रमा इव । समलक्ष्यतादृश्यत । रत्युपमा ॥

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥

सोऽजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरतां धैर्यमपहाय विप्रकीर्य बाष्पेण कण्ठगतेन
गद्गदं विशीर्णोक्षरं यथा तथा ध्वनिमात्रानुकारिगद्गदशब्दैर्विललापं परिदेवितवान् ।
'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । अभितसममिना संतप्तमयो लोहमचेतनमपि मार्दवं
मृदुलमवैरत्वं न भजते प्राप्नोति । शरीरिषु देहिषु । अभिततप्तेष्विति शेषः । विषये
कैव कथा वार्ता । अनुकृतिद्वमित्यर्थः ॥

कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।

न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधिः ॥ ४४ ॥

कुसुमानि पुष्पाप्यपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवयोतनार्थः । गात्रसंगमाद्देहसर्गा-
दायुरपोहितुमपहर्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । 'हन्त एषेऽनुकम्पायां वाक्या-
रम्भविषादयोः' इत्यमरः । प्रहरिष्यतो हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्यान्यत्कुसुमातिरिक्तं
किमेव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालकारः । कीदृशमित्यर्थः । साधनं प्रहरणं न भविष्यति
न भवेत् । सर्वमपि साधनं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥

अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।

हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥

अथवा पक्षान्तरे । प्रजान्तकः कालो मृदुः कोमलं वस्तु मृदुनैव वस्तुना हिंसितुं
हन्तुमारभत उपक्रमते । अत्रार्थे हिमसेकेन तुषारनिष्यन्देन विपत्तिर्मृत्युर्यस्याः सा
तथा नलिनी पद्मिनी मे पूर्वं प्रथमं निदर्शनमुदाहरणं मता । द्वितीयं निदर्शनं पुष्पमृ-
त्युरिन्दुमतीति भावः ॥

स्नगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥

इय स्रग्जीवितमपहन्तीति जीवितापहा यदि । हृदये वक्षसि । 'हृदयं वक्षसि खान्ते' इत्यमरः । निहिता सती मा किं न हन्ति । ईश्वरेच्छया क्वचित्प्रदेशे विषमप्यमृत भवेत्कचिदमृत वा विष भवेत् । दैवमेवात्र कारणमित्यर्थः ॥

अथवा मम भाग्यविप्लवाद्दशनिः कल्पित एष वेधसा ।

यदनेन तरुर्न पातितः क्षपिता तद्विटपाश्रिता लता ॥ ४७ ॥

अथवा मम भाग्यस्य विप्लवाद्द्विपर्ययादेः । स्रगित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुलिङ्गनिर्देशः । वेधसा विधात्राशनिर्वैद्युतोऽग्निः कल्पितः । 'दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । यद्यस्मादनेनाप्यशनिना प्रसिद्धाशनिनेव तरुस्तरुस्थानीय स्वयमेव न पातितः । किं तु तस्य तरोर्विटपाश्रिता लता वल्ली क्षपिता नाशिता ।

कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥

मयि चिर भूरिशोऽपराद्धेऽप्यपराध कृतवत्यपि । राधेः कर्तरि क्त । यदा यस्माद्धेतोः । यदेति हेतुर्थः । 'स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ' इति गणव्याख्यानात् । अवधीरणामवज्ञानं कृतवत्यसि नाकार्षीं । तत्कथमेकपदे तत्क्षणे । 'स्यात्तत्क्षण एकपदम्' इति विश्वः । निरागसं नितरामनपराधमिमं जनम् । इममिति स्वात्मनिर्देशः । मामित्यर्थः । आभाष्य सभाष्य न मन्यसे न चिन्तयसि ॥

ध्रुवमस्मि शठः शुचिसिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।

परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छय गतासि मामितः ॥ ४९ ॥

हे शुचिसिते धवलहसिते, शठो गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सल कैतव-
स्त्रिगुण इति ध्रुव सत्यं तव विदितस्त्वया विज्ञातोऽस्मि । 'मतिबुद्धिः' इत्यादिना कर्तरि क्त । 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । कुत । यद्यस्मान्मासनापृच्छ्यानामन्येतोऽस्मात्प्रलोकात्परलोकमसंनिवृत्तयेऽपुनरावृत्तये गतासि ॥

दयितां यदि तावदन्वगाद्धिनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।

सहतां हतजीवितं मम प्रबलमात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥

इदं मम हतजीवितं कुत्सित जीवितं तावदादौ दयितामिन्दुमतीमन्वगादन्वगच्छ-
यदि । अन्वगादेव । यद्यत्रावधारणे । पूर्वं मूर्छितत्वादिति भावः । तर्हि तथा दयि-
तया विना किं किमर्थं विनिवृत्तं प्रत्यागतम् । प्रत्यागमनं न युक्तमित्यर्थः । अतएवात्म-
कृतेन खदुश्चेष्टितेन निवृत्तिरूपेण प्रबलमधिका वेदना दुःखं सहता क्षमताम् । स्वय-
कृतापराधेषु सहिष्णुतैव शरणमिति भावः ॥

सुरतश्रमसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

सुरतश्रमेन संचरौ जनितः स्नेहबोद्धमोऽपि ते तव मुखे प्रियते वर्तते । अथ च त्वमान्ता स्वप्नेनानं नाशमिता प्राप्ता । अतः कारणाद्देहभृतां प्राणिनामिमां प्रत्यक्षान्सारतान्छिरता विद् ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे जावनिवन्वना रतिः ॥ ५२ ॥

मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् । पूर्वं न कृतमित्यर्थः । कुन्नुपेति समासः । छिं केन लिनितेन मां जहासि लजति । नन्वहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दत एव पतिः । न त्वयंत इत्यर्थः । जावनिवन्वनानिगयनिवन्वना स्वभावहेतुका मे रतिः प्रेम तु त्वय्येव । अर्त्ताति श्रेयः ॥

कुन्नुमोन्वचितान्वलीभृतश्चलयन्मृङ्गरचस्तवालकान् ।

करमोर करोति मास्त्वस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३ ॥

कुन्नुमोन्वचितान्वलीभृतो नदीयुक्तान् । इटिलितित्यर्थः । मृङ्गश्चो नीलांस्तवालकांश्चलयन्कन्यन्मास्त्वत् । हे करमोद करमसद्व्योद । 'मनिवन्वा वक्रलिष्टं करस्य करमो बहिः' इत्यनरः । मे मनस्त्वदुपावर्तनशङ्कि तव पुनरागमने भवितुमर्हति । त्वदुजीवने शङ्कां कारयतीत्यर्थः ॥

तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोपधिः ॥ ५४ ॥

हे प्रिये, तनसान्काराशु मे विषादं दुःखम् । नक्तं रात्रावोपविस्तृगज्योतिराख्या लता ज्वलितेन प्रकाशेन तुहिनाद्रेर्हिमाचलस्य गुहागतं तनोऽन्वकारमिव । प्रतिबोधेन ज्ञानेनगोहितुं निरस्तिमुर्हसि ॥

इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताम्यन्तरपद्मदस्वनम् ॥ ५५ ॥

इदमुच्छ्वसितालकं चटितचूषेकृन्तल विश्रान्तकथं निवृत्तसंलापं तव मुखम् । निशि रात्रौ सुप्तं निर्नालिव विरतोऽम्यन्तरागमन्तर्गतं पद्मपदानं स्वनो यत्र तत् । निशब्दमृदमित्यर्थः । एकपङ्कजमाद्वितीयं पद्ममिव । मां दुनोति परित्यापयति ॥

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ५६ ॥

शर्वरी रात्रिः शशिनं चन्द्रं पुनरेति ज्ञातेति । द्वन्द्वीमय चरतीति द्वन्द्वचरः । पतत्रिः चक्रवाकं दयिता चक्रवाकौ पुनरेति । इति हेतोर्लौ चन्द्रचक्रवाकौ विरहान्तरक्षमौ निरहावविषहौ । 'अन्तरम्पञ्चाद्याविविधविवान्तादिभेदादर्थ्ये' इत्यनरः । अत्यन्तगता पुनराकृतिरादिता त्वं तु अथ न मां दहेन संदापये । अथ तु दहेरेवेत्यर्थः

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विपहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ५७ ॥

नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽप्यर्पित स्थापित मृदु ते तव यदङ्ग शरीरं दूयेत परितप्त भवेत् । वामौ सुन्दरी ऊरु यस्या सा हे वामोरु । 'वाम स्यात्सुन्दरे सव्ये' इति केशव । 'सहितशफलक्षण-' इत्यादिनोद्प्रत्ययः । तदिममङ्ग चितायाः काष्ठसंच-
यस्याधिरोहण कथं विपहिष्यते वद ॥

इयमप्रतिवोधशायिनीं रशनां त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनीरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

इय प्रथमाद्या रहःसखी । सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः । गतिविभ्रमसादेन नीरवा विलासोपरमेण नि शब्दा रशना मेखला प्रतिवोधमपुनरुद्बोध तथा यथा शायिनीम् । मृता-
मित्यर्थः । त्वामनु त्वया सह । तृतीयाय इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । शुचा शोकेन मृतेव न लक्ष्यत इति न । लक्ष्यत एवेत्यर्थः । सभाव्यनिषेधनिवर्तनाय द्वौ प्रतिषेधौ ॥

कलमन्यभृतासु भापितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।

पृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ५९ ॥

त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्वचलम्वितुं क्षमाः ॥ ६० ॥

युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिलासु कल मधुर भापित भाषणम् ।
कलहंसीषु विशिष्टहंसीषु मदालस मन्यर गतं गमनम् । पृषतीषु हरेणीषु विलोलमीक्षित
चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायुनाधूतलतास्त्रीषत्कम्पितलतासु विभ्रमा विलासा । इत्यमी
पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणा । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकया-
पीह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासह विचार्य सत्य नि-
हिताः । मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःख मे
हृदयं मनोऽवलम्बितु स्थापयितुं न क्षमा न शक्ताः । ते तु तत्सगम एव सुखकारिण ।
नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ ६१ ॥

ननु हे प्रिये, सहकारश्चूतविशेष फलिनी प्रियगुलता चेमौ त्वया मिथुन परिकल्पि-
त मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयो फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रिया विवाहमङ्गलमविधा-
याकृत्वा गम्यत इत्यसांप्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित्सुखमस्तीति भावः ॥

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥ ६२ ॥

वृक्षादिपोषक दोहदम् । त्वया कृत दोहद पादताडनरूप यस्य सोऽयमशोको यत्कुसु-
ममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते । तवालकानामाभरणमाभरणभूत तत्कुसुम कथं नु केन
प्रकारेण निवापमाल्यता दाहाञ्जलैर्ध्वयता नेष्यामि । 'निवाप पितृदान स्यात्' इत्यमर ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।

अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥

अन्यदुर्लभम् । किंतु स्मर्तव्यमेवेत्यर्थः । सशब्द ध्वनियुक्त नूपुर मञ्जीरं यस्य त च-
रणेनानुग्रह पादेन ताडनरूप स्मरतेव चिन्तयतेव कुसुमान्येवाश्रूणि तद्वर्षिणामुना पुरो-
वर्तिनाशोकेन । हे सुगात्रि । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति वक्तव्यान्डीप् । त्वं शोच्यसे ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैरर्धचितां समं मया ।

असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठि सुप्यते ॥ ६४ ॥

तव निःश्वसितानुकारिभिर्वकुलैर्वकुलकुसुमैर्मया सम सार्धमर्धचितामर्धं यथा तथा र-
चिता विलासमेखलामसमाप्यापूरयित्वा । किंनरस्य देवयोनिविशेषस्य कण्ठ इव कण्ठो
यस्यास्तत्सबुद्धिर्हे किंनरकण्ठि । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीप् । किमिदं सुप्यते निद्रा-
क्रियते । 'वचिस्वपि-' इत्यादिना सप्रसारणम् । अनुचितमिदं स्वपनमित्यर्थः ॥

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥

सखीजनं समदुःखसुखं । त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखीत्यर्थः । अयमात्मजो बाल-
प्रतिपच्चन्द्रनिभः । दर्शनीयो वर्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यते । प्रतिपदि
चन्द्रस्यादर्शनात् । अहमेकरसोऽभिन्नरागः । 'शृङ्गारादौ विषे वीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः'
इत्यमरः । तथापि । जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपीत्यर्थः । ते तव व्यवसायोऽस्मत्परित्यागरूपो
व्यापारः प्रतिपत्त्या निश्चयेन निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रतिपत्ति पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च ।
प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः । स्मर्तुं न शक्यं किमुताधिकर्तुमिति भावः ॥

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥

अद्य मे धृतिर्धैर्यं प्रतीतिर्वास्त नाशमिता । रतिः क्रीडा च्युता गता । गेयं गानं विर-
तम् । ऋतुर्वसन्तादिर्निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतमपगतम् । शेतेऽस्मिन्निति
शयनीयं तल्पम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनीयप्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वा
विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

गृहिणी सचिवः सखीः मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७ ॥

लमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्ब त्वदाश्रयमिति भावः । सचिवो बुद्धिस-
हायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते । मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः ।
सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इत्यमुना प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतु-
षष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्व प्राप्तत्वादित्यभिसंधिः । सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निव-
न्धन इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वा समष्टिरूपा हरतात एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृ-
त्युना मे मत्सवन्धि किं वस्तु न हत वद । सर्वमपि हतमित्यर्थः ॥

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।

अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥

माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा । तथापि 'नार्यो मदिरलोचनाः' इत्यादिप्रयोगद-
र्शनान्माद्यत्याभ्यामिति मदिरा अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदाननेनार्पित
रसवत्स्वादुतरं मधु मद्य पीत्वा बाष्पदूषितमश्रुतप्त परलोकोपनत परलोकप्राप्त
मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं न्वन्वनन्तर पास्यसि । तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः ।
यथाह भट्टमल्लः—'अनुपान हिमजल यवगोधूमनिर्मिते । दग्धि मध्ये विषे द्राक्षे पिष्टे
मिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तच्चेहैव युज्यते । इदं तूष्ण लोकान्तरोपयोगि चेत्यायुर्वेद-
रोधात्कथमनुपास्यसीति भावः ॥

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहृतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥

विभव ऐश्वर्ये सत्यपि त्वया विनाजस्यैतावदेव सुखं गण्यताम् । यावत्त्वया सह भुक्त
ततोऽन्यत्र किञ्चिद्भविष्यतीत्यर्थः । कुत । विलोभनान्तरैर्विषयान्तरैरहृतस्यानाकृष्टस्य
मम सर्वे विषया भोगादयस्त्वदाश्रयास्त्वदधीनाः । त्वा विना मे न किञ्चिद्रोचत इत्यर्थः ॥

विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।

अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्नुतशाखारसवाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥

कोसलाधिपोऽज इति करुण शोकरसः स एवार्थस्तेन ग्रथितं सबद्ध यथा तथा प्रिया
प्रतीन्दुमतीसुद्दिश्य विलपन्नृथिवीरुहान्पृथिवीरुहानपि स्नुता शाखारसा मकरन्दा एव वाष्पा-
स्तैर्दूषितानकरोत् । अचेतनानप्यरोदयदित्यर्थः ॥

अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।

विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥

अथ स्वजनो वन्द्यवर्गस्तस्याजस्याङ्कत उत्सङ्गात्कथंचिदपनीय । तद्विव्यकुसुममेवान्त्य
मण्डनमलकारो यस्यास्ताम् । ता सुन्दरीमगुरुणि चन्दनान्येधासीन्धनानि यस्य तस्मा
अनलायामये विससर्ज विसृष्टवान् । 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति क्रियामात्रप्रयोगे
सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यं यत् शुचा ।

न चकार शरीरमग्निसात्सह देव्या न तु जीवितानुगता ॥ ७१ ॥

नृपतिरजः सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह सन्नेने क
इति वाच्यदर्शनाग्निन्दादर्शनादेव्येन्दुमत्या सह शरीरमग्निसादभ्यधीनं न चकार
दधीनवचने' इति सातिप्रत्यय । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ॥

अथ तेन दशाहृतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।

विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा एव शेषा रूपादयो यस्यास्ता गुणशेषा
नीमिन्दुमतीमुपदिश्योद्दिश्य । दशानामह्वा समाहारो दशाह । 'तद्वितार्थ' इत्य-
समास । समाहारस्यैकत्वादेकवचनम् । 'राजाह' सखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्र-
पुसि' इति पुवत् । ततस्तसिल् । तस्माद्दशाहृत पर ऊर्ध्वे कर्तव्या महर्द्धयो महा-
विधयः क्रियाः पुर पुर्या उपवन उद्यान एव समापिताः संपूर्णमनुष्ठिता । 'त-
इत्यत्र 'विप्र शुच्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिप' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्क-
तस्य निर्गुणक्षत्तियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्तियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशर-
क्षत्तियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरत शुचि' इति । सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यन-

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥

तयेन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्कश्चन्द्र स इव द्यतः
क्षणदापायशशाङ्कदर्शन । प्रातः कालिकचन्द्र इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यते इति कर्मा-
ल्युट् । सोऽजः पौरवधूमुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाह जलोच्छ्वासमिवावलोकयन्
'जलोच्छ्वासाः परीवाहा' इत्यमरः । खदुःखपूरातिशयमिव पश्यन्पुरीं विवेश । वष-
प्रहणात्तस्यामिन्दुमत्या सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकपरीवाहोक्तिर्निर्वहति ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानादुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥

अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे खकीयाश्रमे स्थितः सन् । तम्
अभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानाच्चित्तैकाग्र्याद्विजज्ञिवाञ्ज्ञातवान् । 'कसुख' इ-
कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण शिष्येणान्वबोधयत्किल । बुधेः पर्यन्ताणि चिल्ल-
वशिष्ठशिष्य आह—

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थायितुं पथञ्च्युतम् ॥ ७६ ॥

मन्त्रः । हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकृतस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतुः कलत्रनाशरूपः ।
 'विदे' शतुर्वेत्सु । 'न लोक-' इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः ।
 स्वभावाद्भट्ट भवन्तः प्रकृती स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः ।
 नोपसितो नागतः ॥

मयि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥

हे सुवृत्तं सदाचारः, सदिश्यत इति संदेशः । संदेशव्यर्थः । तस्य पदानि वाचकानि
 एतानि संक्षिप्तानि संदेशपदानि यस्यां सा लघुसंदेशपदा तस्य मुने सरस्वती वाङ्मयि
 त्वे । हे विश्रुतसत्त्वसारं प्रख्यातार्थार्थातिशयः, ता सरस्वती शृणु । एना वाचं हृद्यप-
 धर्तुं चाहसि ॥

अन्यमाणार्थानुगुणं मुने सर्वज्ञत्वं तावदाह—

रूपस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

अहं हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥

जन्मपदेष्वजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपी-
 यात्वा समतीतं भूतं च भवद्वर्तमानं च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेनाप्रति-
 ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न सशयितव्यमित्यर्थः ॥

चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा ।

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥

पुरा किल दुश्चरं तीव्रं तपश्चरतस्तृणविन्दोस्तृणविन्दुनामकात्कस्माच्चिदप्ये । परिशङ्कितो
 रीतः । कर्तरि क्तः । 'भीत्रार्थीनां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । हरिरिन्द्रः समाधिभे-
 दिनीं तपोविधार्तिनीं हरिणीं नाम सुराङ्गनामस्मै तृणविन्दवे प्रजिघाय प्रेरितवान् ॥

स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।

अशपद्भवं मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥

स मुनिः । शमः शान्तिरेव वेला मर्यादा । तस्यां प्रलयोर्मिणा प्रलयकालतरङ्गेण ।
 शमविधातकेनेत्यर्थः । 'अध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि' इत्यमरः । तपसः प्र-
 तिबन्धेन विघ्नेन यो मन्युः क्रोधस्तेन हेतुना । प्रमुखेऽत्र आविष्कृतचारुविभ्रमा प्रकाशि-
 तमनोहरविलासा ता हरिणीं भुवि भुलोकं मानुषीं मनुष्यस्त्रीं भवेत्यशपच्छापः ॥

भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।

इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवानां सुरपुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥

हे भगवन्महर्षे, अयं जनः । परोऽस्यास्तीति स्वामित्वेन परवानपराधीनः । अयमि-
 त्यात्मनिर्देशः । अहं पराधीनेत्यर्थः । मे मम प्रतिकूलाचरितमपराधः क्षमस्वत्येनेन प्रका-
 रेणोपनता शरणागता च हरिणीमा सुरपुष्पदर्शनात्सुरपुष्पदर्शनपर्यन्तम् । क्षितिं स्पृ-

चतीति भित्तिस्तृप्तां भित्तिस्तृप्तं मानुर्या कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरे-
त्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

अथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥

अथकैशिकानां राजा वशे समवो यस्याः सा हरिणी तव महिष्यभिषेका स्त्री ।
'कृतानिषेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गश्च्युतं पतितं शापनिवृत्ति-
कारणं सुरपुष्परूपमुपलब्धवती विवशा । अभूदिति शेषः । मृतेत्यर्थः ॥

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥

तत्तत्सात्तस्या अपायचिन्तयाल्म् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेवक्रियां
५ करणत्वाच्चिन्तयेति वृत्तीया । इतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां
५ द्विगतेष्वप्यस्य चिदा । जातस्य हि भुवो नृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं
जीवितेन । तत्राह—त्वय्येवं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्यानृपा वसुमत्या
पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । इतो न चोचितव्यमित्यर्थः ॥

उदये मदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।

मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरङ्गीवतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्जता परिहरता सत्यपि मदहे-
तावनाद्यता त्वया यदात्मवद्व्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् । तत्रनिर्गतं ज्ञानमिति यावत् ।
आविष्टत प्रकाशितम् । तच्छ्रुतं मनसो ज्वरे संताप उपस्थिते प्राप्तेऽङ्गीवतया वैद्येण
लिङ्गेन पुनः प्रकाश्यताम् । विदुषा सर्वस्ववत्यास्तपि बीरेण नवितव्यमित्यर्थः ॥

इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—

रदता कुत एव सा पुनर्मवता नानुमृतापि लभ्यते ।

परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो मिन्नपया हि देहिनाम् ॥ ८५ ॥

रदता मवता सा कुत एव लभ्यते । न लभ्यत एव । अनुम्रियत इत्यनुमृत् ।
विष्णु । तेनानुमृता नुमृत्ववतापि मवता पुनर्न लभ्यते । कथं न लभ्यत इत्याह—पर-
लोकजुषां लोकान्तरमार्जा देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः
पूर्वाचरितपुण्यपार्ष्णिन्नपयाः पृथङ्मार्गा हि । परत्रापि स्वस्ववर्मानुरूपफलभोगाय
निर्गन्तव्यमनाम मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृहीष्व निवापदत्तिभिः ।

स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥

किंनपशोकमना निर्दुःखचितः सन्दृष्टुम्बिनीं पत्नीं निवापदत्तिभिः पिण्डोदकादिदानै-

रनुगृहीष्व । तर्पयेत्यर्थः । अन्यथा दोषमाह—अतिसततमविच्छिन्नं स्वजनानां बन्धू-
नाम् । 'बन्धुस्वजनानाः समा' इत्यमरः । अश्रु कर्तुं । प्रेतं मृतं दहतीति प्रचक्षते
मन्वादयः किल । अत्र याज्ञवल्क्यः—'श्लेष्माश्रु बन्धुभिर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या स्वशक्तितः ॥' इति ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यादि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥

शरीरिणा मरणं प्रकृतिः स्वभावः । ध्रुवमित्यर्थः । जीवितं विकृतिर्यादृच्छिकं बुधै-
रुच्यते । एव स्थिते जन्तुः प्राणी क्षणमपि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । श्वसजीवन्नव-
तिष्ठते यद्यसौ क्षणजीवी लाभवान्ननु । जीवने यथालाभं सतोऽप्यम् । अलभ्यलाभात् ।
मरणे तु न शोचितव्यम् । अस्य स्वाभाव्यादिति भावः ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥

मूढचेतनो भ्रान्तबुद्धिः प्रियनाशमिष्टनाशं हृद्यर्पितं निखातं शल्यं शङ्कुमवगच्छति
मन्यते । स्थिरधीर्विद्वान्स्तु तदेव शल्यं समुद्धृतमुत्खातं मन्यते । प्रियनाशे सतीति शेषः ।
ततः । कुशलद्वारतया । प्रियनाशस्य मोक्षोपायतयेत्यर्थः । विषयलाभविनाशयोर्यथा-
त्म हिताहितसाधनत्वाभिमानः पामराणाम् । विपरीतं तु विपश्चितामिति भावः ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥

स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यवगतौ संयोगविपर्ययौ सं-
योगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा बाह्यैर्विषयैः पुत्रमित्रकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं
विद्वान्सं किमिवानुतापयेत्त्वद । न किंचिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सवन्धः ॥

न पृथग्जनमच्छुचो वशं वशिनामुत्तमं गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

हे वशिनामुत्तमं जितेन्द्रियवर्य, पृथग्जनवत्पामरजनवच्छुचं शोकस्य वशं गन्तुं ना-
र्हसि । तथाहि । द्रुमसानुमता तरुशिखरिणा किमन्तरं को विशेषः । वायौ सति द्वितये-
ऽपि द्विप्रकारा अपि । 'प्रथमचरमः' इत्यादिना जति विभाषया सर्वनामसञ्ज्ञा । ते द्रुम-
सानुमन्तश्चलाश्चला यदि । सानुमतामपि चलने द्रुमवत्तेषामप्यचलसञ्ज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ९१ ॥

सोऽज उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वेशिष्ठस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं तथेति प्रतिगृह्याद्दीकृत्य
मुनिं वशिष्ठशिष्यं विससर्ज प्रेषयानास । किंतु तद्वचः शोकघने दुःखसान्द्रेऽस्याजस्य

